

De gemeenschappelijke toop in Aristoteles' Rhetorica: voorloper van het argumentatieschema

1. Inleiding

In het *Handboek Argumentatietheorie* (Van Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans e.a. 1997, 14) wordt het argumentatieschema een van de vier onderwerpen van de argumentatietheorie genoemd waardoor dit vak zich van de formele logica onderscheidt. In het vervolg (p. 24-26) wordt aangegeven dat het argumentatieschema verschilt van het logische begrip redeneerschema, waar het in bepaalde opzichten mee vergeleken kan worden. Zo staat er (p. 24, n. 19) dat argumentatieschema's net als redeneervormen abstracte kaders zijn die een oneindig aantal substitutiegevallen kunnen hebben. Alle substitutiegevallen van argumentatieschema's, lezen we dan, kunnen ook opgevat worden als substitutiegevallen van de logische redeneervorm *modus ponens*, maar een dergelijke analyse als *modus ponens* doet geen recht aan de pragmatische factoren die in de praktijk de overtuigingskracht van de verschillende typen argumentatie bepalen. Met andere woorden, een en dezelfde argumentatie kan – op een globaler logisch niveau – als *modus ponens* en – op een specifiek pragmatisch niveau – als een van de vele argumentatieschema's geanalyseerd worden. Aan een concrete argumentatie liggen zowel een in de logica bestudeerde formele redeneervorm als een in de argumentatietheorie bestudeerd pragmatisch argumentatieschema ten grondslag.

Dit 'twee-lagen-idee' lijkt binnen de argumentatietheorie meer aanhangers te kennen dan binnen de logica. Veel logici lijken toch te denken dat argumentatieschema's uiteindelijk wel in vaak nog te ontwikkelen logische vormen te vangen zijn.¹ Hoe dit laatste ook zij, zeker is wel dat er nog wel wat verhelderd kan worden aan het gemaakte onderscheid. Daarbij

Samenvatting

Aan de gemeenschappelijke toop in de *Rhetorica* wordt in dit artikel een tweeledige suggestiefunctie en een garantiefunctie toegeschreven. Deze drie functies zijn mogelijk omdat dit type toop weliswaar heel abstract kan zijn, maar altijd nog gedachtensturende inhoudelijke termen bevat en veelal een empirisch of normatief *endoxon* formuleert. Aangenomen dat een enthymem volgens Aristoteles minstens twee premissen heeft, lijkt een gemeenschappelijke toop het abstracte principe te zijn dat schuilgaat achter de veelal impliciete major premisse. Dit maakt het mogelijk om de toop te zien als de (generaliseerde) als-dan-uitspraak in een modern argumentatieschema. Daarom lijkt het mogelijk in de enthymemen van *Rhetorica* 2.23 een samengaan te zien van een logische redeneervorm (meestal te reconstrueren als *modus ponens*) en een argumentatieschema – al mag dit idee niet aan Aristoteles zelf worden toegeschreven.

moet evenzeer aandacht geschonken worden aan de functie als aan de aard van beide begrippen. Een belangrijk functioneel verschil is in elk geval dat een (geldige) redeneervorm de logische geldigheid van de afleiding van de conclusie uit premissen waarborgt en een (correct gekozen en toegepast) argumentatieschema de overtuigingskracht van de argumentatie garandeert waardoor degene die overtuigd moet worden het standpunt gaat aanvaarden op grond van de aangevoerde argumentatie. Het verschil in aard uit zich onder meer in de mogelijkheid tot formaliseren: redeneervormen kunnen in een logische taal geformaliseerd worden, terwijl argumentatieschema's zich daar door de aanwezigheid van inhoudelijke termen als 'oorzaak' en 'gevolg' aan lijken te onttrekken. Aandacht verdient ook dat er een verband lijkt te bestaan tussen beide verschillen, want het lijkt erop dat beide begrippen alleen hun functie kunnen vervullen gegeven hun aard.

Een van de manieren om tot grotere helderheid te komen, is terug te gaan naar de eerste theorieën die over argumentatieschema's zijn opgesteld. Dat zijn de theorieën over de dialectische topen in Aristoteles' *Topica* en over de retorische gemeenschappelijke topen of *topoi koinoi* in diens *Rhetorica*. De in deze werken behandelde topische principes kunnen namelijk opgevat worden als de principes die de kern vormen van wat tegenwoordig in de argumentatietheorie argumentatieschema's genoemd worden. Ik geef een voorbeeld om de gedachten te bepalen. Het argumentatieschema 'Als de oorzaak aanwezig is, dan zal het gevolg optreden; welnu de oorzaak is aanwezig, dus het gevolg zal optreden' draait om het topische principe of de toop 'Als de oorzaak aanwezig is, zal het gevolg optreden' (*Rhetorica* 2.23.25). Met andere woorden, het topische principe neemt in het argumentatieschema de plaats van de als-dan-uitspraak in. In een concrete enkelvoudige argumentatie schuilt deze meestal achter het verzwegen argument: 'hij zal wel slagen, want hij heeft hard gewerkt (en als iemand hard heeft gewerkt, zal hij wel slagen)' (vergelijk in het genoemde *Handboek* p. 26).

Over Aristoteles' topische theorieën verschijnen steeds nieuwe studies die ons inzicht erin verdiepen. Dat werpt ook licht op de moderne problematiek van het onderscheid tussen argumentatieschema's en redeneervormen. Omgekeerd kunnen bepaalde kwesties bij het interpreteren van het werk van Aristoteles verhelderd worden door deze te verbinden met de moderne theorievorming. (Uiteraard moet er bij deze onderneming voor gewaakt worden in een vicieuze cirkel te belanden.) Ik denk dan aan vragen als de volgende. Welke van de twee sinds De Pater (1965 en 1968) onderscheiden functies van een toop domineert bij Aristoteles: de selectie- of de garantiefunctie? Waarop berust de garantiefunctie – volgens De Pater kan deze functie herleid kon worden tot een logisch principe dat met de toop verbonden is.² En, ander heet hangijzer, moet het topische principe opgevat worden als een (impliciete) premisse (aldus recentelijk Slomkowski 1997) of als een extern afleidingsprincipe (zoals Primavesi 1996 volhoudt). In dit artikel wil ik beide richtingen opwerken: de moderne stand van zaken helpen verhelderen door naar de antieke theorievorming te kijken en de antieke theorievorming beter begrijpen door de moderne erbij te halen. Expliciet houd ik me vooral met het laatste bezig, maar impliciet hoop ik ook moderne argumentatietheoretici het nodige te bieden te hebben – vooral de Nederlanders onder hen, die terecht veel aandacht voor dit onderwerp hebben, maar nog weinig over het verschil tussen logische redeneervorm en pragmatisch argumentatieschema gereflecteerd hebben.

Ik zal me toespitsen op de topische theorie in de *Rhetorica* en wel vooral op de lijst met topen in boek 2, hoofdstuk 23. In de meeste studies wordt deze lijst over een kam geschooren met de lijst met dialectische topen uit de *Topica* – hij zou er een soort korte variant van

zijn. Dit gaat echter niet zonder meer op. Daarvoor verschillen dialectische en retorische argumentaties namelijk teveel in onderwerp, opbouw, doel en publiek (zie voor een overzicht hoofdstuk 2 van het *Handboek Argumentatietheorie*). In samenhang hiermee lijkt Aristoteles ook op een andere manier aan zijn dialectische topen gekomen te zijn dan aan zijn retorische: de eerste lijkt hij eerder deductief te hebben bedacht en de tweede inductief uit de redenaarspraktijk te hebben afgeleid (vergelijk Brunschwig 1994 en 1996). Dit lijkt mij een van de redenen waarom de topen uit de *Rhetorica*, met de vele in de *Topica* ontbrekende causale typen, dichter bij de huidige argumentatieschema's staan. Omdat het teveel ruimte vraagt om systematisch op de verschillen tussen beide soorten topen in te gaan, zal ik volstaan met enige incidentele toelichtingen in de noten.

2. De presentatie van de gemeenschappelijke toop in de *Rhetorica*

Aristoteles introduceert het begrip 'gemeenschappelijke toop' bij de bespreking van een drietal eigenschappen van het enthymeem in boek 1, hoofdstuk 2 (Braet 1997 en 1999). Als derde eigenschap vermeldt hij daar: bij een enthymeem, als retorische variant van het *sylogismos*, spreken wij over *topoi* zoals 'meer en minder' (1358a10-14) (verwijzingen naar de editie-Kassel 1976). In deze context legt hij de nadruk op het onderscheid tussen enthymemen op basis van dit type topen en op basis van *eidé*. Deze *eidé* worden in de recentere literatuur meestal als bijzondere topen gezien. Ik zal dit type, evenals andere soorten topen die in de *Rhetorica* voorkomen (zie voor een goed overzicht Sprute 1982), geheel buiten beschouwing laten.

Ter plekke, 1.2.21-22, wijst Aristoteles er slechts op dat *topoi* als 'meer en minder' 'gemeenschappelijk' (*koinoi*, 1358a12, 28 en 32) zijn en dat zij 'niet op een bepaald onderwerp betrekking hebben' ('*peri ouden ... hypokeimenon estin*, 1358a22). Daardoor is het mogelijk dit soort topen 'gemeenschappelijk toe te passen op verschillende terreinen zoals recht, fysica, politiek en zo meer' (1358a12-14). Nadere toelichting en voorbeelden van topische enthymemen ontbreken, maar gelukkig wordt er wel één type van dit soort topen met name genoemd: de toop van 'meer en minder' (*mallon kai hētton*, 1358a14). Deze toop wordt in hoofdstuk 2.23 behandeld, samen met minstens³ 27 andere typen. Uit aankondigende en terugblikkende opmerkingen in 1.2.22 en 2.22.13-17 kan afgeleid worden dat de typen in dit hoofdstuk behoren tot de *topoi* waarop in 1.2.21-22 gedoeld wordt, al worden de topen die in 2.23 aan de orde komen voorgesteld als gemeenschappelijk aan elk van de drie soorten redevoeringen en niet aan alle vakgebieden.⁴ Het zijn de behandelingen van deze typen die een aanknopingspunt bieden voor interpretatie (aangevuld met schaarse andere opmerkingen, zoals de 'definitie' van een toop 'als iets waaronder verschillende enthymemen gerangschikt kunnen worden' in 2.26.1-2).⁵

Zelfs de meest vluchtige inspectie leert dat de behandelingen van de verschillende topen in 2.23 nogal uiteenlopen. Alleen al de omvang ervan varieert enorm. Toch zijn er een aantal vaste ingrediënten die in verschillende behandelingen terugkomen. Als we nagaan welke componenten minimaal in twee behandelingen terugkeren, dan krijgen we het volgende lijstje:⁶

- 1 een benaming of omschrijving van de toop in de typische ‘uit-vorm’, zoals ‘uit het meer en minder’, ‘*ek tou mallon kai hêtton*’ (2.23.4: 1397b12);
- 2 een advies voor de redenaar om iets te doen, met name om iets ‘te onderzoeken’ (*skopein*, o.a. 2.23.1: 1397a8; 21: 1399b31; 23: 1400a15), soms met een aanduiding van een doel (aantonen of weerleggen);
- 3 een formulering van een meer of minder abstract principe (zie voorbeelden verderop);
- 4 een of meer concrete tekstvoorbeelden, verzonnen of bijvoorbeeld afkomstig uit een redevoering of tragedie (!), waarin het principe wordt toegepast (zie ook hier voorbeelden verderop; slechts in één geval, in 2.23.19, wordt dit voorbeeld expliciet een enthymeem genoemd);
- 5 aanvullende opmerkingen, vooral over gebruiksvoorwaarden van de toop (hierbij wordt soms op drogredelijk gebruik gewezen).

Van deze vijf componenten is 1 altijd aanwezig en 4 bijna altijd. Vreemd genoeg is 3, die de eigenlijke toop het beste lijkt aan te geven, niet altijd aanwezig. Bovendien loopt de abstractiegraad van de principes onder 3 erg uiteen. Zeker niet alle topen lijken ‘onderwerploos’, wat Aristoteles hier ook precies mee bedoeld mag hebben. Met andere woorden, het is twijfelachtig of alle topen in 2.23 beantwoorden aan de ideaalcontouren die – hoe vaag ook – in 1.2.21–22 van een gemeenschappelijke toop geschetst zijn.

Behalve de toop uit meer en minder lijkt ook de eerste toop uit 2.23, de toop uit tegendelen (*ek tôn enantiôn*), goed te beantwoorden aan het ideaalbeeld. Aangezien de besprekingen van deze twee topen gezamenlijk ook alle bovengenoemde componenten bevatten (op de meer optionele 5 na), vormen deze voorbeelden een goed uitgangspunt voor een analyse.⁷ Ik schematiseer meteen beide behandelingen (bij ‘meer en minder’ beperk ik me tot het eerste abstracte principe, d.w.z. tot de eerste variant van dit type toop) (Engelse vertaling, hier en elders, soms iets aangepast, ontleend aan Kennedy 1991):

1 benaming:	<i>ek tôn enantiôn</i> from contraries	<i>ek tou mallon kai hêtton</i> from the more and less
2 advies:	‘consider whether the contrary of a predicate belongs to the contrary of a subject (corresponding to the subject in question), refuting the argument if it is not, confirming it if it is’ (1397a8–9)	-
3 principe:	-	‘If a predicate does not belong to a subject to which it is more likely to belong, it clearly does not belong to a subject to which it is less likely to belong (corresponding to the subject in question)’ (1397b13–15)

4 voorbeeld:	'Self-control is good, for lack of self-control is harmful' (1397a10-11)	'If not even the gods know everything, human beings can hardly do so' (1397b12-13)
--------------	--	---

Het is van belang te benadrukken dat bovenstaande schematiseringen de volledige behandelingen van beide topen door Aristoteles weergeven. Daarbij gaat het hier ook nog eens om relatief gedetailleerde besprekingen; de andere topen worden vaak veel korter en elliptischer besproken. Met dit soort behandelingen moet de lezer het doen. Dit wil zeggen dat daarin geen expliciete antwoorden gevonden kunnen worden op de vragen die de moderne onderzoekers bezighouden. Zo staat bijvoorbeeld nergens dat component 3 de 'eigenlijke' toop het beste weergeeft. Ook over de functie(s) van de toop, laat staan over de pas door De Pater (1965 en 1968) onderscheiden selectie- en garantiefunctie, wordt nergens gerept. En wat de vraag betreft of een toop nu een premisse is of niet, die vraag is misschien niet eens bij Aristoteles opgekomen. Ook de schaarse opmerkingen buiten de behandelingen van de afzonderlijke topen bevatten nauwelijks expliciete aanwijzingen (zie paragraaf 5 over de waarde van de 'definitie' van 'toop' in 2.26.1). Met andere woorden, alle moderne interpretaties zijn op zijn best plausibele expliciteringen of extrapoleringen van wat Aristoteles bedoeld zou kunnen hebben.

Ter inleiding van de interpretatie merk ik nog op dat uit de twee geschematiseerde behandelingen goed blijkt dat het advies en het principe elkaar impliceren, zodat Aristoteles met één van beide componenten kon volstaan. Men kan immers de ene component uit de andere afleiden. In het eerste schema kan het volgende principe aangevuld worden: 'If the contrary of a predicate belongs to the contrary of a subject (corresponding to the subject in question), then this predicate belongs to this subject'. In het tweede schema past het (vereenvoudigde⁹) advies 'ga na of het meer waarschijnlijke geval zich niet voordoet, want als dat zo is blijkt daaruit dat het minder waarschijnlijke geval zich zeker niet voordoet'.

Deze wederzijdse afleidbaarheid neemt echter niet weg dat de principe-formuleringen duidelijker (kunnen) aangeven waarom het bij een toop gaat. Bovendien motiveren de principes de adviezen en niet omgekeerd. Afgezien van de vraag, die slechts van historisch belang is, voor welke van de twee componenten Aristoteles bij voorrang de term *topos* gebruikte, lijkt het duidelijk dat het principe de toop waarom het gaat het beste vertegenwoordigt.⁹ Daar ga ik verder vanuit, evenals van de 'als ..., dan ...'-formulering van het principe. Die formulering gebruikt Aristoteles weliswaar niet steeds, maar deze is de handigste variant voor een bespreking.

3. De functies van de gemeenschappelijke toop

Ik probeer om te beginnen de functie(s) te achterhalen die in de topenbehandelingen in de *Rhetorica* impliciet aan de topen wordt (worden) toegekend. Daarbij ga ik uit van het doel dat Aristoteles met deze behandelingen voor ogen gestaan moet hebben. Dat was om redenaars te helpen bij het vinden van enthymematische argumentaties voor hun standpunten. Bij die standpunten moeten we, al geeft Aristoteles dat niet expliciet aan, denken aan (sub)standpunten van beide partijen over de geschilpunten (*amphisbêtêseis*, in de latere retori-

ca *staseis* genoemd) die zich kunnen voordoen in gerechtelijke, politieke en gelegenheidsrevoeringen.¹⁰

Laten we uitgaan van het voorbeeld dat Aristoteles in 2.22.5 (zie ook 1.4.9) geeft van een politieke discussie in de Atheense volksvergadering over de vraag of er een oorlog begonnen moet worden of niet. Het is goed voorstelbaar dat er in die discussie iemand wil opponeren tegen een voorstel om tegen een bepaalde vijand ten strijde te trekken. Het standpunt dat deze spreker in dit verband zou kunnen innemen, is dat die strijd niet gewonnen kan worden (dit is een standpunt over het effectiviteits-geschilpunt, zie 3.17.4: 1417b34-35). Zijn opgave is dan een argumentatie te ontwikkelen waarmee hij de vergadering van de juistheid van dit standpunt kan overtuigen. Op welke wijze kunnen topen zoals in 2.23 behandeld worden, hem daarbij van dienst zijn? (Vooraf zij opgemerkt dat de topische methode kennelijk veronderstelt dat er meer dan één toop, maar geen onhanteerbaar lange reeks, ter beschikking staat. Dus de vraag is wat een min of meer overzienbare topenlijst à la 2.23 de redenaar voor diensten kan bewijzen.)

Het eerste wat de redenaar met de lijst kan en moet doen, is zijn standpunt nader specificeren, d.w.z. als een voorbeeld van een bepaald type uitspraak voorstellen: als een minder waarschijnlijk geval dat zich niet zal voordoen; als een gevolg dat niet zal optreden; etc. Weliswaar staat het te verdedigen standpunt reeds van te voren globaal vast, maar dit kan – binnen bepaalde beperkingen: een descriptief standpunt kan bijvoorbeeld nooit normatief voorgesteld worden – nog op verschillende manieren ‘gezien’ worden. Door de topenlijst langs te lopen, kan de redenaar op specificaties komen. Gekomen bij, bijvoorbeeld, de toop van ‘meer en minder’, kan de redenaar op de gedachte komen om zijn standpunt voor te stellen als een minder waarschijnlijk geval dat zich niet zal voordoen. Met andere woorden, hij wordt op het idee gebracht zijn standpunt te zien als een concrete substitutie van het standpunt-type in het dan-gedeelte van het topische principe ‘meer en minder’. Hij vult dus in: ‘als dat in een meer waarschijnlijk geval ook niet gelukt is, dan kunnen wij de oorlog zeker niet winnen’. Een andere mogelijkheid suggereert de toop van ‘oorzaak en gevolg’, waarbij het standpunt als een gevolg gezien kan worden dat niet zal optreden (zie 2.23.25). De invulling is nu: ‘als de oorzaak ontbreekt, dan treedt onze daarop volgende overwinning niet op’. Door deze specificeringen wordt het standpunt pas vatbaar voor een overtuigende verdediging.

De mogelijke specificeringen van het standpunt worden in een tweede stap op hun verdedigbaarheid beproefd. Gegeven de mogelijke invullingen van het standpunt, wordt de redenaar bij deze stap gesuggereerd naar een bepaald type argumenten uit te kijken: de typen die met algemene uitdrukkingen als ‘meer waarschijnlijk geval’ en ‘oorzaak’ aangeduid worden in het als-gedeelte van de mogelijk bruikbare topische principes. De redenaar moet hierbij op eigen kracht, zonder hulp van het topische principe, twee dingen doen: een concreet argument bedenken dat valt onder het type argument van het als-gedeelte en nagaan of dit argument aanvaardbaar is voor het publiek. Hiervoor is kennis nodig van het onderwerp en van de opvattingen van het publiek.¹¹ In ons voorbeeld kan dat leiden tot invullingen als ‘zoals u weet is een andere staat met een sterker leger dan het onze er ook niet in geslaagd van onze vijand te winnen’ (meer waarschijnlijk geval) en ‘u zult het met me eens zijn dat wij niet over de noodzakelijke bondgenoten beschikken’ (oorzaak). Wanneer voor een gesuggereerd type argument geen aanvaardbare invulling gevonden kan worden, vervalt de corresponderende invulling van het standpunt. Wanneer er wel zo’n invulling is, is het standpunt in de gekozen vorm verdedigbaar.

De gemeenschappelijke toop in Aristoteles' Rhetorica: voorloper van het argumentatieschema

Laten we aannemen dat de redenaar bij minstens één gesuggereerd type argument op beide punten, beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van een concreet argument, tot een positieve bevinding komt. Dan kan hij een derde beslissende stap zetten: hij kan nu een enthymeem formuleren dat overtuigend zal zijn voor zijn publiek, d.w.z. dat zijn publiek zijn standpunt doet aanvaarden. Bijvoorbeeld: 'een andere staat met een sterker leger dan het onze kon ook niet van onze vijand winnen, dus kunnen wij zeker niet winnen.' Het topische principe garandeert weliswaar niet de beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van een concreet argument, maar wel dat het publiek zijn standpunt zal aannemen *als* dit een aanvaardbaar argument voorgehouden kan worden dat valt onder het *als*-gedeelte.

In een chronologisch geordend¹² schema (met de toop van 'meer en minder' als voorbeeld):

- Pre-topische stap 0: globaal geformuleerd standpunt ('wij kunnen de oorlog niet winnen')
- topische stap 1: mogelijke specificeringen van het standpunt zoals gesuggereerd wordt door standpunt-typen in de *dan*-gedeelten van topen, met als randvoorwaarde de aard van de globale formulering (bijv. 'dan kunnen wij zeker de oorlog niet winnen')
- topische stap 2: mogelijke concrete argumenten zoals gesuggereerd wordt door de argument-typen in het *als*-gedeelte van topen, met als randvoorwaarden beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van de concrete argumenten (bijv. 'een andere staat met een sterker leger heeft ook niet kunnen winnen')
- topische stap 3: wanneer aan de randvoorwaarden voldaan is: formulering van een enthymeem dat gegarandeerd overtuigend zal zijn, d.w.z. het standpunt voor het publiek aanvaardbaar maakt (bijv. 'een andere staat met een sterker leger heeft ook niet van deze vijand kunnen winnen, dus wij kunnen dat zeker niet')

Een gemeenschappelijke toop heeft dus om te beginnen een dubbele suggestiefunctie (mijn uitgebreide omschrijving van de selectiefunctie: zie noot 15). Het standpunt-type in het *dan*-gedeelte van het topische principe suggereert het standpunt als een vertegenwoordiger van een bepaald type voor te stellen, om het verdedigbaar te maken. Het argument-type in het *als*-gedeelte suggereert na te gaan of er een aanvaardbaar argument beschikbaar is dat eronder valt, om het standpunt daarmee te verdedigen. Als de suggesties positieve resultaten opleveren, kan het enthymeem geformuleerd worden waarin de gemeenschappelijke toop zijn garantiefunctie vervult: de toop garandeert dat het enthymeem, bestaande uit de invulling van het *dan*- en *als*-gedeelte van het principe, overtuigend is voor het publiek oftewel dat het publiek het standpunt zal aanvaarden.¹³

4. De aard van de gemeenschappelijke toop

De vraag is nu welke eigenschappen een gemeenschappelijke toop geschikt maken voor de dubbele suggestie- en de garantiefunctie. Met andere woorden, welke aard kan aan een gemeenschappelijke *topoi* toegeschreven worden? Om dit voor alle topen uit 2.23 te kunnen bepalen, verbreed ik de tekstbasis: aan de drie al aangehaalde topen voeg ik er nog vier toe, zodat er sprake is van een representatieve keuze uit alle topen van 2.23 (vanaf toop 4 is het paragraafnummer één nummer hoger).

- 1 If the contrary of a predicate belongs to the contrary of a subject (corresponding to the subject in question), then this predicate belongs to this subject (*ek tón enantiôn*, from contraries)
- 4 If a predicate does not belong to a subject to which it is more likely to belong, then it clearly does not belong to a subject to which it is less likely to belong (corresponding to the subject in question) (*ek tou mallon kai hêtton*, from the more and less)
- 5 If one would have granted a request in the past (before accomplishing anything), then one may not refuse the same request in the present (after accomplishing) (*ek tou ton chronon skopein*, from looking at the time)
- 11 If an authoritative judgment is made about the same or a similar or contrary issue, then this judgment or the contrary of this judgment applies also in the present question (*ek kriseôs*, from a (previous) judgment)
- 12 If none of the species of a genus belongs to a subject (corresponding to the subject in question), then this genus does not belong to this subject (*ek tón merôn*, from the 'parts', i.e. species)
- 13 If an act (corresponding to the act in question) has both good consequence and bad consequences, then on the basis of the good/bad consequences this act can be exhorted/dissuaded, defended/accused, praised/blamed (*ek tou akolouthountos*, from the consequence)
- 24 If the cause exists, then the effect does; if it does not, then there is no effect (*apo tou aitiou*, from the cause)

In al deze principes wordt een bepaald inhoudelijk verband gelegd tussen twee meer of minder algemene uitspraken. De aard van dit verband en van de uitspraken waartussen dit gelegd wordt verschilt echter sterk. In principe 12, bijvoorbeeld, gaat het primair om een verband tussen de predikaattermen uit de als- en de dan-uitspraak: het betreft hier een relatie van species en genus. De aard van de samenstellende uitspraken in dit principe is heel algemeen: het zijn subject-predikaat-uitspraken die bijvoorbeeld zowel descriptief als normatief ingevuld kunnen worden. Heel anders is het gesteld met principe 5. Hier gaat het met name om een verband tussen condities waaronder een uitspraak geldt, meer in het bijzonder om een relatie tussen twee tijdstippen waarop iets er aanspraak op kan maken toe-

gezegd te worden (verleden versus heden, voor en na de tegenprestatie). De samenstellen-de uitspraken hebben nog wel een zekere algemeenheid (ze gaan over 'de inwilliging van een verzoek' en een niet nader bepaald 'verleden' en 'heden'), maar zowel de beperking tot het onderwerp 'inwilliging van een verzoek' als de normatieve strekking van de uitspraken maken dit principe veel specifiekier dan principe 12.

De principes 12 en 5 vertegenwoordigen twee uitersten van de topen uit 2.23. Principe 12 behoort, net als de principes 1 en 4, tot de topen die de retorica en de dialectica gemeen hebben: het is een erg abstract en daardoor onderwerp-onafhankelijk principe. Principe 5 is veel minder abstract en daardoor veel kleiner van bereik, namelijk tot een discussie over het gerechtvaardigd zijn van een verzoek. Hoewel het een zekere algemeenheid heeft, past het zeker niet binnen de ideaalcontouren van een gemeenschappelijke toop zoals die in 1.2.20-22 geschetst zijn. De andere principes bevinden zich op een glijdende schaal van meer naar minder algemeen tussen 12 en 5 in. Maar in verband met de functies van een toop is beslissend dat zelfs het meest algemene principe, 12, nog een inhoudelijk en geen formeel beginsel is: hoe abstract ook, termen als *genus* en *species* staan voor inhoudelijke begrippen.¹⁴

Ik ga nu nader in op het verband tussen de aangeduide, enigszins wisselende aard van de topische principes en de eerder onderscheiden functies.

In de eerste plaats bestaat er een onmiskenbaar verband tussen het feit dat de topische principes draaien om meer of minder algemene, maar steeds inhoudelijke gemeenschappelijke termen en de dubbele suggestiefunctie. Termen als 'the contrary of ...', '... more likely...'/...less likely...', '... in the past'/'... in the present' etc. zijn weliswaar abstract, maar ze zijn inhoudelijk genoeg om de gedachten te kunnen sturen. De uit-naamgeving en, in voorkomende gevallen, de advies-formulering in de toop-behandelingen verwijzen ook niet voor niets naar deze termen. Via deze termen vervullen zowel de naamgeving als het advies de dubbele suggestiefunctie van de toop.¹⁵ Neem een benaming als 'from contraries'. Die suggereert ten eerste na te gaan of het standpunt gezien kan worden als een lid van een paar contraries. Bij een uitspraak als 'self-control is good' kan dat, want zowel de subject-als predikaatterm hebben contraries. Ten tweede geeft deze benaming goed de richting aan voor het zoeken van een argument: een invulling van de als-uitspraak van het principe, zoals 'lack of self-control is harmful'. Waarbij nogmaals gezegd moet worden, dat zonder kennis van het onderwerp dat ter discussie staat, geen enkel concreet argument bedacht kan worden, hoe suggestief een reeds gespecificeerd standpunt en een aansluitende inhoudelijke typering van het argument ook zijn.

In de tweede plaats berust ook de garantiefunctie van de topische principes op de aanwezigheid van de genoemde inhoudelijke gemeenschappelijke termen. In dit geval is dit een gevolg van het feit dat in elk topisch principe een relatie wordt gelegd tussen de als- en de dan-uitspraak die aanknoopt bij de inhoudelijke gemeenschappelijke termen in de twee uitspraken. Zo wordt de relatie in 'If the cause exists, then the effect does' gelegd via 'the cause' en 'the effect': tussen de twee situaties die de twee uitspraken beschrijven, bestaat een causaal verband. Dit wil zeggen dat de garantiefunctie gebaseerd is op causale en ander-soortige relaties die bestaan tussen de uitspraken in het als- en het dan-gedeelte van een topisch principe. Het zijn deze relaties die, voor het publiek, de juistheid van het standpunt garanderen op basis van het aangevoerde argument – mits dit argument op zichzelf voor hen aanvaardbaar is. Voor het publiek geldt namelijk dat je er, bijvoorbeeld, zeker van kan zijn dat het effect bestaat (standpunt) als de oorzaak bestaat (argument).

De geconstateerde heterogene aard van de topische principes maakt dat de relaties waarop de garantiefunctie steunt, nogal uiteenlopen.¹⁶ De meeste relaties in de topen uit 2.23 drukken samenhangen uit die het publiek steeds weer in de werkelijkheid waarneemt. Het meest frequent zijn allerlei, meer of minder algemene vormen van causale samenhangen (hierboven de toop 24 en deels toop 13). Daaraan liggen algemeen menselijke ervaringen ten grondslag zoals het feit dat het hebben van een goed motief en het plegen van een misdaad vaak samengaan (zie behalve toop 24 ook toop 20 in 2.23.21). Verder draaien bepaalde principes om overeenkomsten en verschillen tussen zaken (hierboven de topen 1 en 4). Die weerspiegelen zulke bevindingen dat wanneer een sterkere man iets niet kan optillen een zwakkere dat normaliter zeker niet kan. Andersoortige relaties hebben te maken met onder het publiek levende normatieve generalisaties, zoals de overweging dat de wenselijkheid van een handeling afhangt van de voor- en nadelen die deze met zich meebrengt (toop 13). Slechts weinig principes lijken op elementaire logisch-semantische noties te berusten, zoals dat een soort of geheel niet kan bestaan als er geen subsoorten of onderdelen van bestaan (zie resp. toop 12 en de verwante toop 9 in 2.23.10).

In het algemeen gesteld, lijken de meeste topische relaties in de *Rhetorica* te berusten op empirische en normatieve generalisaties van menselijke ervaringen en voorkeuren; een kleine minderheid is gebaseerd op simpele en inzichtelijke logisch-semantische beginselen.¹⁷ De abstractiegraad van de generalisaties wisselt sterk. Dit heeft ook geleid tot overlap tussen de topen binnen 2.23, bijvoorbeeld tussen de meest abstracte variant van meer en minder in 2.23.4 en een specifieke variant daarvan in 2.23.7. De (wisselende) garanderende kracht ervan berust, ondanks deze verschillen, niettemin steeds op dezelfde eigenschap: het gaat, om met Aristoteles te spreken,¹⁸ steeds om *endoxa*. Dat wil zeggen om beginselen die weliswaar door een meer of minder deskundige of grote groep mensen aanvaard wordt, maar die niet per se noodzakelijk waar of universeel geldig hoeven te zijn, een in de ogen van die groep behoorlijke mate van waarschijnlijkheid of normatieve dan wel logische geldingskracht is voldoende. Om een voorbeeld te geven: het is zeker niet uitgesloten dat een zwakkere man door gerichte training meer kan tillen dan een sterkere, maar die uitzondering ontkracht voor het publiek niet de algemene aanvaardbaarheid van het principe dat het meer waarschijnlijke geval is dat de sterkere meer kan tillen.¹⁹

5. De gemeenschappelijke toop als impliciete premisse of extern afleidingsprincipe; vergelijking met het moderne argumentatieschema

Louter afgaande op de behandelingen van de topen in 2.23 lijkt hiermee alles gezegd wat er over functie en aard van dit soort topen te zeggen valt. Op basis van deze behandelingen lijkt zo'n toop geformuleerd te kunnen worden als een 'endoxaal' als-dan-principe met bepaalde wel abstracte, maar toch inhoudelijke gemeenschappelijke termen. Door substitutie kan van het dan-gedeelte een standpunt afgeleid worden en van het als-gedeelte een argument. Dit levert een overtuigend enthymeem op bestaande uit twee uitspraken: 'standpunt, want argument.' Van dit soort tweeledige enthymemen lijken er in 2.23 ook vele voorbeelden gegeven te worden.²⁰ Al deze enthymemen ontleen hun overtuigingskracht aan het feit dat het substitutiegevallen zijn van een geaccepteerd topisch principe. Dit principe ligt wel ten grondslag aan het enthymeem, maar het maakt er niet deel vanuit als argument (in logische terminologie: als premisse). Het is een externe regel waaraan het enthymeem

zijn overtuigingskracht ontleent. Men kan een dergelijke regel *in dit opzicht*²¹ vergelijken met een logische afleidingsregel als 'uit de premissenverzameling {als p, dan q; p} volgt q'. Deze laatste regel moet immers ook niet aan een *modus ponens*-redenering worden toegevoegd, maar heeft de status van een externe regel die een redenering van deze vorm logische geldigheid verleent.²²

Kijken we buiten 2.23, dan kunnen we zowel passages vinden die goed te rijmen zijn met deze interpretatie als passages die deze uitleg lijken tegen te spreken. Zo stemt deze interpretatie goed overeen met de omschrijving in 2.26.1 van een toop als datgene waaronder een reeks enthymemen gerangschikt kan worden. Immers, onder een topisch principe als 'meer en minder' kunnen via wisselende substituties oneindig vele concrete enthymemen gerangschikt worden. Minder gemakkelijk is echter de combinatie met de visie die Aristoteles op verschillende plaatsen buiten 2.23 heeft op het enthymeeem. Zoals ik in Braet (1997 en 1999) heb besproken, dacht Aristoteles bij een enthymeeem niet simpelweg aan twee uitspraken, te weten standpunt en argument. Weliswaar doen veel enthymemen zich in de praktijk als tweeledig voor, maar het lijkt er toch op dat Aristoteles van mening was dat in dergelijke gevallen een argument/premissie verzwegen is. Als we aannemen dat Aristoteles ook in 2.23 dergelijke enthymemen op het oog had, dan moet hij dus van mening geweest zijn dat in de voorbeelden van enthymemen die hij geeft (zie echter noot 20) steeds een argument/premissie verzwegen is. Dit maakt het mogelijk de verhouding tussen een concreet enthymeeem en het bijbehorende topische principe anders te interpreteren dan ik hierboven heb gedaan.

Het is in dat geval namelijk denkbaar dat het topisch principe niet als een externe regel, maar als een 'interne regel' dienst doet: het topische als-dan-principe kan dan opgevat worden als een abstracte variant van het verzwegen argument. De toop wordt nu bij volledige explicitering van de argumentatie, in een gespecificeerde vorm, aan het tweeledige enthymeeem toegevoegd. Het eerder gegeven voorbeeld 'we kunnen de oorlog niet winnen, want een andere staat met een sterker leger kon dat ook niet' wordt dan: 'we kunnen de oorlog niet winnen, want een andere staat met een sterker leger kon dit ook niet, en als een andere staat met een sterker leger dat niet kon, dan kunnen wij dat ook niet.' In plaats van dat de toop nu alleen substitutiegevallen voor het expliciete argument en het standpunt levert, levert hij dat ook voor het verzwegen argument.²³

Deze interpretatie komt dicht in de buurt van de analyse van enkelvoudige argumentaties in de moderne argumentatietheorie (bijv. Van Eemeren en Grootendorst 1992, 94-102 en Kienpointner 1992, 231-250). Het is immers mogelijk in het bovenstaande voorbeeld twee structuren te zien samengaan: een *modus ponens*-structuur op het logische niveau van de redeneervorm en een *a maiore*-structuur op het pragmatische niveau van het argumentatieschema. Het gebruikte argumentatieschema kan, met de toop als eerste uitspraak, als volgt omschreven worden:

- (1) Als het meer waarschijnlijke geval zich niet voordoet, dan doet het minder waarschijnlijke geval zich zeker niet voor;
- (2) Het meer waarschijnlijke geval doet zich niet voor;
- (3) Dus het minder waarschijnlijke doet zich zeker niet voor.

Aantrekkelijk aan deze interpretatie is vooral dat deze de eigensoortigheid van de garantie-functie van de toop beter doet uitkomen. De dreigende verwarring met de functie van een

logische ‘inference rule’ (of redeneervorm) kan er beter mee bestreden worden.²⁴ Doordat in deze zienswijze in een enkelvoudige argumentatie (een enthymeem) een logische redeneervorm en een pragmatisch argumentatieschema samengaan, wordt immers duidelijker dat de garantiefunctie geen betrekking heeft op de logische geldigheid van de afleiding van de conclusie (in het standpunt) uit de premissen (in de argumenten). Hiervoor zorgt immers de redeneervorm – in dit geval de formele *modus ponens*-vorm. De garantiefunctie slaat, zo blijkt nu beter, op de aanvaardbaarheid van het standpunt voor het publiek gegeven de aanvaardbaarheid van de (twee) argumenten voor dit publiek; vertaald naar het logische niveau van *logic textbooks*: de garantiefunctie zorgt niet voor de *validity*, maar voor de *soundness of the reasoning*.²⁵ Meer in het bijzonder zorgt de toop er als *endoxon* voor dat het (meestal verzwegen) als-dan-argument aanvaardbaar is – de toop is in dit geval het inhoudelijke *a maiore*-principe. (Zoals gezegd kan de topische methode niet zorgen voor de aanvaardbaarheid van het tweede, ‘expliciete’ argument).

Deze interpretatie in termen van de moderne argumentatietheorie, met de expliciete combinatie van een argumentatieschema en een redeneervorm in een enthymeem, is voor Aristoteles natuurlijk anachronistisch. Toch ligt een dergelijke zienswijze zeker in het verlengde van Aristoteles’ beschouwingen. De vraag is wat er daarvan al aan hem toegeschreven kan worden. Gezien de meningsverschillen in de literatuur is dat niet eenvoudig te bepalen.

Daar is om te beginnen de kwestie van de toop als extern principe of als interne (verzwegen) premisse. Van Solmsen (1929, 163-166) tot Primavesi (1996, 87-88) zijn de meeste interpreters van mening geweest dat de uitleg als extern principe Aristoteles het meeste recht doet. Afgaande op de behandelingen in *Rhetorica* 2.23 lijkt dit juist: daarin valt weinig of niets van een toop als verzwegen premisse/argument te bekennen. De enige aanwijzing hiervoor die ik zie, zijn voorbeelden zoals ‘als de goden niet alles weten, dan weten de mensen zeker niet alles’. Door zijn algemeenheid en de als-dan-vorm doet dit voorbeeld wat aan een als-dan-premisse denken in plaats van aan een normaal enthymeem.²⁶ Minder vergezocht lijkt toch dat Aristoteles met het voorbeeld gewoon een enthymeem bedoelt, bestaande uit een argument en een standpunt – al is de voorwaardelijke formulering wat misleidend en de algemeenheid niet zo passend in de retorica.

Slomkowski, die in hoofdstuk 2 van zijn boek (Slomkowski 1997, 43-67) het meest uitvoerige pleidooi voor de toop als intern (verzwegen) argument heeft gehouden, heeft maar één sterk argument: de door mij al aangevoerde overweging dat Aristoteles bij een enthymeem – en bij een dialectisch *sylogismos* – meer dan één premisse aanneemt. Met andere woorden, de interpretaties met een toop als extern principe veronderstellen enthymemen – en dialectische *sylogismoi* – die niet aan Aristoteles’ definitie beantwoorden.²⁷ Maar hoe sterk dit argument ook is, het verandert niets aan het feit dat in de behandeling van de topen in 2.23 niets van de ‘meer-premissigheid’ van het enthymeem blijkt, laat staan van de opvatting dat de daar besproken topen opgevat moeten worden als algemene formuleringen van verzwegen premissen. We kunnen er niet omheen dat de *Rhetorica* hier opnieuw, al dan niet als gevolg van ‘gelaagdheid’ (Solmsen 1929), inconsistent is of op zijn minst te weinig expliciet consistent.

Gegeven deze stand van zaken gaat het natuurlijk helemaal te ver om Aristoteles in 2.23 reeds redeneervormen als *modus ponens* toe te schrijven. Daarvoor ontbreken immers alleen al de benodigde premissen. Meer in het algemeen ontbreekt bij hem echter ook nog een voldoende uitgewerkte propositiologica. Maar afgezien van de vraag in hoeverre Aristote-

les hiernaar al op weg was en of je de aanzetten hiervan zou mogen gebruiken bij de interpretatie van 2.23,²⁸ is algemeen erkend dat de enthymemen in 2.23 vanuit een latere logische optiek het beste propositie-logisch behandeld kunnen worden.²⁹ Met andere woorden, er wordt algemeen erkend dat zakelijk gezien in 2.23 een topisch niveau en een (propositie-)logisch niveau samengaan. Wat echter niet algemeen bekend of erkend is, is dat dit uitgelegd kan worden als een combinatie van een argumentatieschema en een redeneervorm in een enkelvoudige argumentatie. De verhouding tussen het topische en het formeel-logische niveau is dan ook gecompliceerd – het heeft eeuwen geduurd voordat daarover aan het eind van de middeleeuwen, in het bijzonder door toedoen van Ockham, enige helderheid is gekomen.³⁰

6. Conclusie

Aristoteles' behandeling van de gemeenschappelijke toop in de *Rhetorica* is erg impliciet. Daardoor is elke toekenning van een of meer functies en elke toeschrijving van kenmerkende eigenschappen eraan speculatief. Niettemin lijkt het, uitgaande van de opgave waarvoor een redenaar staat, redelijk om aan deze toop een tweeledige suggestiefunctie toe te kennen én een garantiefunctie: een toop suggereert om het te verdedigen standpunt zo voor te stellen dat dit verdedigbaar wordt met een bepaalde type argumentatie en het brengt de spreker op de gedachte naar dit type argumentatie te zoeken. Wanneer de tweeledige suggestie de redenaar een inkleding van zijn standpunt en een bijpassend argument heeft verschaft, garandeert de toop dat het publiek overtuigd wordt van het standpunt op grond van het aangevoerde argument. De toop kan deze functies vervullen omdat het topische principe weliswaar heel abstract kan zijn, maar altijd nog gedachtensturende inhoudelijke termen bevat en een *endoxon* formuleert.

Deze interpretatie laat nog open of de toop een extern afleidingsprincipe is of (een abstracte variant van) een impliciete premisse. Aangenomen dat een enthymem volgens Aristoteles minstens twee premissen heeft, dringt de laatste uitleg zich op. Dit maakt het mogelijk om de toop te zien als de (gegeneraliseerde) als-dan-uitspraak in een modern argumentatieschema. Daarom lijkt het, zakelijk gezien, mogelijk in de enthymemen van 2.23 een samengaan te zien van een logische redeneervorm (veelal te reconstrueren als *modus ponens*) en een argumentatieschema. Gezien Aristoteles' latere neiging om syllogistische redeneervormen te zien als alternatieven van enthymematische topen (zie Braet 1997 en 1999) kan dit idee bezwaarlijk aan Aristoteles zelf toegeschreven worden.³²

Noten

- 1 Een voorbeeld van zo'n logicus lijkt Burnyeat, naar wiens opvattingen in dit verband verwezen wordt in Braet (1997, noot 18). (Ter zijde zij opgemerkt dat de meeste logici de notie 'argumentatieschema' niet kennen of niet onderscheiden van 'redeneervorm'.)
- 2 Zie noot 16 over de nadere invulling die De Pater in De Pater en Vergouwen (1992) aan 'een logisch principe' uit De Pater (1965 en 1968) heeft gegeven.
- 3 De telling van het aantal topen in 2.23 wordt bemoeilijkt door het feit dat per paragraaf wel met één benaming (van het 'uit-type', zoals 'uit tegendelen') één toop aan de orde lijkt te komen, maar dat de benaming

- soms meer dan één topisch principe dekt (zie bijvoorbeeld 2.23.4, met verschillende principes onder ‘meer en minder’).
- 4 Ook de topen van de schijnbare enthymemem horen er, gezien de aankondiging in 2.22.17, bij; om complicaties te voorkomen, laat ik die buiten beschouwing.
 - 5 Omdat Aristoteles in 1.20–22, wat topen als ‘meer en minder’ aangaat, duidelijk een parallel trekt tussen de retorica en de dialectica en omdat hij in 2.23 voor een belangrijk gedeelte topen behandelt die ook in de *Topica* besproken worden (voor meer uitleg verwijst hij daar soms naar), biedt ook dit laatste werk aanknopingspunten voor een interpretatie van topen van het type ‘meer en minder’. Dit dient echter wel met de nodige voorzichtigheid te gebeuren gezien de gememoreerde verschillen tussen dialectische en retorische argumentaties.
 - 6 Vergelijk voor deze componenten de literatuur in noot 9 en 13 (die echter wel in hoofdzaak gericht is op de *Topica*, wat *onder meer* meebrengt dat de voorbeelden uit component 4 een andere inhoud hebben).
 - 7 Ik zal in dit artikel in het geheel niet op component 5 ingaan. Het meest interessant zijn de opmerkingen over het drogredelijk gebruik, die aandacht verdienen in een studie over drogredenen.
 - 8 Aristoteles gebruikt deze vereenvoudigde formulering zelf ook bij de formulering van een tweede principe onder het hoofdje ‘meer en minder’: ‘if the less likely thing is true, the more likely is true also’ (2.23.4: 1397b16).
 - 9 Over deze historische kwestie, maar dan naar aanleiding van de *Topica*, Stump (1978, 166–178) versus de m.i. inhoudelijk dus juiste De Pater (1965, vooral 116 en 143 en 1968, vooral 166 en 173–174) (met latere relativeringen bij Green-Pedersen 1984, 23–24 en 1987, 409 en Kakkuri-Knuutila 1993, 37–39). Zie over de herleidbaarheid van advies en principe, eveneens in de *Topica*, ook Primavesi (1996, 98–99) en Slomkowski (1997, 55 en 170).
 - 10 Hier onderscheidt de retorica, waarin het gaat om singuliere praktische standpunten over de geschilpunten in redevoeringen, zich van de dialectica van *Topica*, die draait om algemene theoretische (filosofische, vooral definitiorische) standpunten. Dit brengt verschil in argumentatie met zich mee; ook dit verklaart waarom vele topen uit 2.23, vooral de causale soorten, geen tegenhanger in de *Topica* hebben.
 - 11 In de literatuur (genoemd in noot 9 en 13) is er te weinig oog voor dat er bij deze twee punten, behalve een parallel, ook een verschil met de dialectische discussie bestaat. In het laatste geval zijn de gezochte argumenten voor het algemene dialectische standpunt op hun beurt algemene, voor de antwoorder aanvaardbare uitspraken (*endoxa*). In de retorica heeft men singuliere argumenten nodig bij singuliere standpunten (die wel aanvaardbaar voor het publiek moeten zijn, maar die bezwaarlijk *endoxa* genoemd kunnen worden). Dit betekent ook een andere wijze van ‘vinden’ van argumenten (Sprute 1982, 159 bevat wel een vergelijking tussen de *Topica* en de *Rhetorica* op dit punt, maar expliciteert de verschillen onvoldoende). De rol die de ‘instrumenten’ in de *Topica* in dit verband spelen (daarover laatstelijk meer bij De Pater en Vergauwen [1992, par. 9.3]), moet in de *Rhetorica* ook aangepast worden.
 - 12 Behalve de top-down-volgorde van stap 1 en 2 is in de argumentatieve praktijk ook een bottom-up-volgorde – eerst 2 en dan 1 – of een soort gelijktijdige wisselwerking mogelijk. De redenaar kan vanuit een aanwezig concreet argument op het topisch principe plus de invulling van het standpunt komen of argument en principe plus concreet standpunt kunnen zich min of meer tegelijk aandienen.
 - 13 In veel opzichten komt deze functionele interpretatie overeen met eerdere interpretaties, vooral op basis van de *Topica*, sinds De Pater (1965 en 1968) (belangrijk is de deels instemmende, deels afwijzende bespreking in Sprute 1982, 157–168) en Brunshwig (1967, XXXVIII–XLVII) (belangrijke verdere uitwerking in Primavesi 1996, 83–88). Dit geldt enerzijds de functies van topische stap 2 en 3 uit het schema (bij De Pater resp. de zoek-/selectiefunctie en de garantie-/probatieve functie), anderzijds het idee dat het argument en het standpunt invullingen (‘concretisering’ bij Brunshwig) zijn van het topische als-dan-principe. Het belangrijkste verschil is mijn toevoeging van stap 1 (vandaar mijn wijziging van ‘selectiefunctie’ in dubbele ‘suggestiefunctie’).

De gemeenschappelijke toop in Aristoteles' Rhetorica: voorloper van het argumentatieschema

- tie’): men ziet over het hoofd dat het gegeven standpunt weliswaar randvoorwaarden aan de keuze van de toop stelt, maar dat omgekeerd de toop – het daardoor pas verdedigbare – standpunt nader bepaalt. Aristoteles zelf geeft in zijn *Topica* lang niet altijd, maar toch geregeld (bijv. 2.2: 109a34–35 en 2.6: 112b21–22) aan dat de vragsteller moet beginnen met het standpunt dat de antwoorder heeft ingenomen te duiden in termen van een topisch principe. Zie voor een nadere toelichting van de garantiefunctie en commentaar op de wat dubbelzinnige typering hiervan bij o.a. De Pater verderop in de hoofdtekst.
- 14 Vergelijk Green-Pedersen (1984, 26 en 1987, 408) en Kienpointner (1989, 139 en 1992, 127). Hierbij moet opgemerkt worden dat dit geldt volgens tegenwoordig gangbare formeel-logische maatstaven. De Pater heeft hier, in het verlengde van Middeleeuwse intentionalistisch georiënteerde logici, een andere opvatting over: zie noot 16.
 - 15 In de post-aristotelische topische traditie wordt bij Boethius en lateren een onderscheid gemaakt tussen twee soorten aanduidingen van topen: d.m.v. een *differentia* (bijvoorbeeld: *a genere, from the genus*) en d.m.v. een *maxima propositio* (bijvoorbeeld: ‘what belongs to the genus, belongs to the species’). Volgens moderne interpretaties (Stump 1978, 196–197, Green-Pedersen 1987, 410–411) dient de *differentia*, die verwijst naar de kenmerkende term in de eerste helft van het maxime, om de premissen van een topisch syllogisme te vinden. Dit is een duidelijke voortzetting van Aristoteles, al hebben de enthymemen in 2.23 geen syllogistische vorm (in engere zin, met drie termen).
 - 16 Vergelijk voor het vervolg met name Sprute (1982, 186–189), die zich verzet tegen de simplificerende herleiding van de garantiefunctie tot een ‘logische wet’ in De Pater (1965, 122–127 en 1968, 179). Zie voor verdere kritiek op dit laatste en voor de diversiteit van de topische relaties ook Green-Pedersen (1984, 26–28 en 1987, 408). (Inmiddels heeft De Pater [De Pater en Vergauwen 1992, 229, 234–235, 238–239 en 242] zijn visie nader omschreven: hij geeft nu aan dat een toop ‘logisch’ is in een andere dan de nu gangbare betekenis [239], namelijk in de Middeleeuws intentionalistische zin van relationele principes zoals die tussen geslacht en soort [236].)
 - 17 In dit verband moet op twee, wel samenhangende verschillen tussen de retorische topen uit *Rhetorica* 2.23 en de dialectische topen uit de *Topica* gewezen worden. Ten eerste lijken, zoals ik ter inleiding al opmerkte, de laatste grotendeels door Aristoteles zelf bedacht te zijn, terwijl de retorische topen hoogstens door hem uit de oratorische praktijk zijn geabstraheerd (maar ook wel van eerdere retorici overgenomen, zoals soms aangegeven wordt: 2.23. 14 en 21) (vgl. Brunschwig 1994 en 1996). Ten tweede wordt in dialectische discussies geprobeerd de antwoorder via een relatief lange en artificiële ketenredenering met zichzelf in tegenspraak te brengen. Ook al gezien het feit dat het hier om een meer ontwikkelde gesprekspartner kan gaan, kunnen hierbij per redeneerstap bijna formele ‘transformatieregels’ (Primavesi 1996) gebruikt worden die niet beantwoorden aan ‘ervaringsregels’ (Sprute 1982) van de massa. In een redevoering sluit zowel het eenvoudige publiek – waarop Aristoteles steeds wijst – als de noodzaak om met argumenten te komen die direct bij het standpunt aansluiten dit ‘schaken’ met abstracte dialectische topen uit: hier werken alleen argumentaties die op voor het publiek herkenbare en inzichtelijke inhoudelijke relaties berusten, met simpele logisch-semantische relaties tussen bijvoorbeeld soort en subsoort als marginale abstracte ondergrens.
 - 18 Zie 1.1.11: 1355a17, 1.2.13: 1357a10 en 2.25.2: 1402a34. De term is prominenter aanwezig in de *Topica*, waar deze ook omschreven wordt: 1.1: 100b21–23. Hij lijkt vooral te slaan op de algemene *protaseis* die met de dialectische topen geselecteerd worden, maar de retorische gemeenschappelijke topen beantwoorden ook goed aan de omschrijving.
 - 19 Het is opvallend dat Aristoteles in de *Rhetorica* principes ongeclausuleerd als algemene waarheden presenteert die hij in andere werken veel genuanceerder bespreekt (vgl. het commentaar van Sieveke 1980, 272, n. 135 bij de simplistische presentatie van de toop uit oorzaak en gevolg in 2.23.25).
 - 20 Vanwege hun algemene als-dan-karakter is het enthymem-status van de voorbeelden in 2.23 wat twijfelachtig – hierover in het vervolg van de hoofdtekst.

- 21 Zie het vervolg van de hoofdttekst voor het veel belangrijkere verschil tussen een topisch principe en een logische afleidingsregel (*inference rule*).
- 22 Vergelijk voor een dergelijke interpretatie Ryan (1984, 49). Zie verderop in de hoofdttekst de verwijzingen naar vergelijkbare interpretaties bij Solmsen (1929) en Primavesi (1996).
- 23 Ik heb bij het expliciteren van het verzwegen argument afgezien van de problematiek van de logische en pragmatische varianten van dit argument (ik heb gekozen voor het 'logisch minimum': zie Van Eemeren en Grootendorst (1992, Ch. 6).
- 24 Die verwarring wordt onder meer in de hand gewerkt door het feit dat in De Pater (1965, 122 en 133) een topisch principe ook wel 'formule d'inférence' wordt genoemd. Dit gevoegd bij de duiding van dit soort principes als logische wetten wekt verkeerde suggesties – al wordt in noot 356, p. 147, bij een hernieuwd gebruik van de typering 'formule d'inférence' op het verschil met de logische *modus-ponens*-regel gewezen.
- 25 Vgl. Stump (1978, 186–187) en vooral Green-Pedersen (1984, 68–71), die voor de topen van Boethius enigszins tastend tot een vergelijkbare uitleg komen. (*Soundness* dat gewoonlijk staat voor een ware conclusie die geldig is afgeleid, is nog wat te beperkt: het gaat erom dat de conclusie aanvaardbaar is.)
- 26 Door Sprute (1982, 155 en 185) wordt het voorbeeld 'logisch gesehen' als major premisse van een *modus-ponens*-redenering opgevat. Dit presenteert hij echter als een anachronistische duiding. Hij staat kennelijk op het standpunt van Solmsen dat in 2.23 in de ogen van Aristoteles geen premissen verzwegen zijn.
- 27 Slomkowski (1997, 51–52) wijst er niet alleen op dat Aristoteles' definitie van alle typen *sylogismoi* meer dan één premisse veronderstelt, maar geeft ook aan dat deze definitie daarnaast inhoudt dat de conclusie daarin volgt door de premissen en niet door 'any external rule.' De Pater (schriftelijke mededeling, 18-3-2002) die geneigd is de interpretatie van Slomkowski bij te vallen, noemt als extra argument dat Aristoteles een *toop* als *stoicheion* (element) aanduidt.
- 28 Slomkowski (1997) ontwikkelt in het bijzonder voor de *Topica* een betoog in deze richting; afgezien van de houdbaarheid daarvan lijkt het te gewaagd zijn interpretatie op hoofdstuk 2.23 van de *Rhetorica* te projecteren.
- 29 Zie De Pater (1965, 145), Brunschwig (1967, XLI), Schepers (1972, 530), Sprute (1982, 183 ff.), Primavesi (1996, 87) en Slomkowski (1997, 4 en elders) (alleen Schepers en Sprute hebben het over de *Rhetorica*, de anderen over de *Topica*, soms inclusief de *Rhetorica*).
- 30 Zie hiervoor de geschiedschrijving in Green-Pedersen (1984, samenvatting 1987). Zie ook de opmerking in Kienpointner (1992, 30–31).
- 31 Dit hangt wel samen met het feit dat in gewone betogen, waaronder redevoeringen, argumentaties meestal tot deze vorm te herleiden zijn. In de *Topica*, die betrekking heeft op kunstmatige weerleggingen, komt meer *modus tollens* voor (vgl. ook Kienpointner 1992 voor de combinatie van verschillende propositie-logische redeneervormen en topen/argumentatieschema's).
- 32 Ik dank W.A. de Pater en A. van Rees hartelijk voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel en een anonieme beoordelaar voor de nauwgezette controle van de ingediende kopij.

Bibliografie

- Braet, A. (1997).** 'Het enthymem in Aristoteles' *Rhetorica*: van argumentatietheorie naar logica.' *Taalbeheersing* 19, 97–114.
- Braet, A. (1999).** 'The Enthymeme in Aristotle's *Rhetoric*: From Argumentation Theory to Logic.' *Informal Logic* 19, 101–117.
- Brunschwig, J. (ed.) (1967).** *Aristote. Topiques*. Tome I: Livres I-IV. Texte établi et traduit par J. Brunschwig. Paris: Les Belles Lettres.

De gemeenschappelijke toep in Aristoteles' Rhetorica: voorloper van het argumentatieschema

- Brunschwig, J. (1994).** 'Rhétorique et dialectique. *Rhétorique et Topiques*.' In: D.J. Furley en A. Nehamas (eds.) (1994) *Aristotle's Rhetoric: Philosophical Essays*, Princeton: Princeton University Press, 57-96.
- Brunschwig, J. (1996).** 'Aristotle's Rhetoric as a "Counterpart" to Dialectic.' In: A.O. Rorty (ed.) (1996) *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Berkeley etc.: University of California Press, 34-55.
- Eemeren, F.H. van and R. Grootendorst (1992).** *Argumentation, Communication, and Fallacies*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst en F. Snoeck Henkemans e.a. (1997).** *Handboek Argumentatietheorie*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Green-Pedersen, N.J. (1984).** *The Tradition of the Topics in the Middle Ages. The Commentaries on Aristotle's and Boethius' 'Topics'*. München-Wien: Philosophia Verlag.
- Green-Pedersen, N.J. (1987).** 'The Topics in Medieval Logic. *Argumentation* 1, 407-417.
- Kakkuri-Knuutila, M.-L. (1993).** *Dialectic and Inquiry in Aristotle*. Helsinki.
- Kassel, R. (ed.) (1976).** *Aristotelis Ars Rhetorica*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Kennedy, G.A. (1991).** *Aristotle On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse*. Newly translated with Introduction, Notes and Appendixes. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Kienpointner, M. (1989).** *Semantik und Argumentation. Typologie von Mustern der Alltagsargumentation auf der Grundlage der Gebrauchstheorie der Bedeutung*. Habilitationsschrift masch. Innsbruck.
- Kienpointner, M. (1992).** *Alltagslogik. Struktur und Funktion von Argumentationsmustern*. Stuttgart/Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
- Pater, W.A. de (1965).** *Les Topiques d'Aristote et la dialectique platonicienne*. Fribourg: Editions St. Paul.
- Pater, W.A. de (1968).** 'La fonction du lieu et de l'instrument dans les Topiques.' G.E.L. Owen (ed.) *Aristotle on Dialectic. The Topics*. Oxford: Oxford University Press, 164-188.
- Pater, W. de and R. Vergauwen (1992).** *Logica: formeel en informeel*. Leuven: Universitaire Pers; Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Primavesi, O. (1996).** *Die Aristotelische Topik. Ein Interpretationsmodell und seine Erprobung am Beispiel von Topik B*. München: Beck.
- Ryan, E.E. (1984).** *Aristotle's Theory of Rhetorical Argumentation*. Montreal: Bellarmin.
- Schepers, H. (1972).** 'Enthymem.' J. Ritter (Hrsg.) *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Band 2, 528-592.
- Sieveke, F.G. (1980).** *Aristoteles, Rhetorik*. München: W. Fink. Slomkowski, P. (1997). *Aristotle's Topics*. Leiden: Brill.
- Solmsen, F. (1929).** *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik*. Berlin: Weidmann.
- Sprute, J. (1982).** *Die Enthymentheorie der aristotelischen Rhetorik*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Stump, E. (ed.) (1978).** *Boethius's De topicis differentiis*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

Andersons theorie over procedureel leren toegepast op de taak van leshandleidinggebruikers

1. Inleiding

De eerste keren dat er een document moest worden opgeslagen op de computer, verliep het denkproces bij veel lezers van het Tijdschrift voor Taalbeheersing waarschijnlijk ongeveer zo':

ik wil dit bewaren
dus dan moet ik op F10 drukken
naam geven, eeeeh
notulen
dus ik noem 'em notulen
en dan moet ik op enter drukken
enter
het wordt bewaard (hoop ik).

Na een tijdje werken met het programma is deze gedachtenreeks geëvolueerd in iets als:

ok, bewaren,
F10
notulen.

En nog weer later vereist ook de functietoets F10 geen bewuste aandacht meer:

Ok, bewaren,
notulen.

Samenvatting

In de literatuur over instructieve documenten wordt nogal eens verwezen naar de theorie over procedureel leren van Anderson (1983). Blijkbaar delen onderzoekers naar dit teksttype de mening dat Andersons theorie voor hun werk van belang is. Wat precies de relevantie is van deze theorie voor het onderzoek naar instructieve documenten is echter nog niet helder. In dit artikel onderzoek ik hoe één aspect van de procedureel leren-theorie geoperationaliseerd kan worden voor het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma. Het gaat om het verschijnsel *compilering*: het uitvoeren van procedures gaat sneller en kost minder cognitieve energie, doordat sommige stappen worden samengevoegd en andere niet meer gerepresenteerd worden in het werkgeheugen. Aan de hand van vier hardopdenkprotocollen van gebruikers van een leshandleiding ga ik na hoe het compileringsproces in beeld kan worden gebracht. Daarnaast wordt verkend wat zinvolle richtingen zijn voor vervolgonderzoek. Hoe kan compilering van procedures het beste verlopen? Welke rol speelt de handleiding in dit proces?

Deze ontwikkeling staat bekend als automatisering of *compilering* (Anderson, 1983). Het denkproces verloopt sneller en kost minder cognitieve energie; niet meer alle stappen en tussenresultaten hoeven te worden gerepresenteerd in het werkgeheugen.

Compilering is een van de fases die Anderson onderscheidt in zijn theorie over *procedureel leren* (Anderson, 1983: 215-260), een vorm van leren die cruciaal is voor de verwerking van vaardigheid. De theorie over procedureel leren wordt door verschillende onderzoekers van instructieve documenten als relevant beschouwd voor hun werk. Zo verwijzen Charney, Reder & Wells (1988), Ummelen (1996) en Maes, Ummelen & Hoeken (1996) naar deze theorie. Wat Andersons theorie precies betekent voor het domein van instructieve documenten is echter nog niet helemaal duidelijk. De genoemde auteurs stellen op grond van Anderson dat handleidingen verschillende typen informatie moeten bevatten en dat de informatiebehoefte van gebruikers per ontwikkelingsfase verschilt. Ze baseren deze conclusies op Andersons onderscheid tussen declaratieve en procedurele kennis, en op de drie ontwikkelingsstadia die in de theorie worden beschreven. Het verband tussen verwerking van (bijvoorbeeld) declaratieve kennis en het aanbieden van declaratieve informatie is echter helemaal niet zo evident.

In dit artikel wil ik laten zien hoe Andersons theorie geoperationaliseerd kan worden voor een concreet voorbeeld van vaardigheidverwerving waarin het gebruik van een instructief document een rol speelt, namelijk de verwerving van vaardigheid met een computerprogramma. Met behulp van de concepten die Anderson onderscheidt analyseer ik vier hardopdenkprotocollen van gebruikers van een leshandleiding bij het spreadsheetprogramma Quattro Pro.² Ik concentreer me daarbij op de overgang van de declaratieve fase naar de compileringsfase (wat deze fases inhouden wordt verderop uitgelegd).

Het primaire doel van dit artikel is te demonstreren hoe met behulp van Andersons algemene, abstracte theorie over procedureel leren een instrument kan worden ontwikkeld voor het analyseren van specifieke vormen van vaardigheidverwerving. Daarnaast ga ik na langs welke lijnen verder (grootschaliger) onderzoek naar vaardigheidverwerving bij les-handleidinggebruikers zou kunnen plaatsvinden. Voor ontwerpers van instructieve documenten is het interessant om te weten of er een relatie bestaat tussen het verloop van het compileringsproces en het vaardigheidsniveau dat taakuitvoerders uiteindelijk bereiken. Mijn hypothese is dat het beter is wanneer procedures niet te snel gecompileerd worden (zie paragraaf 2.2.2 en 2.2.3). Geven de protocolanalyses enige steun voor deze hypothese? En welke invloed heeft de instructie op het compileringsproces?

De opbouw van dit artikel is als volgt. In paragraaf 2 bespreek ik de theorie over procedureel leren. Dan volgen een beschrijving van de methode die ik heb gehanteerd bij het analyseren van de protocollen (paragraaf 3) en uitleg over de aannamen die aan die methode ten grondslag liggen (paragraaf 4). In paragraaf 5 formuleer ik de onderzoeksvragen waarop de analyses gericht zijn. Paragraaf 6 gaat over de selectie van de vier hardopdenkprotocollen en in paragraaf 7 bespreek ik de resultaten van de analyses. Ik sluit af met conclusies en discussie (paragraaf 8)

2. Andersons theorie over procedureel leren

Anderson ontwikkelde de theorie over procedureel leren binnen zijn ACT*-framework, een algemene theorie over de architectuur van de menselijke cognitie. Ik begin deze para-

graaf met een korte bespreking van de noties uit ACT* die cruciaal zijn om iets te kunnen zeggen over compileren.³ Daarna volgt een samenvatting van de procedureel leren-theorie.

2.1 ACT* ACT staat voor Adaptive Control of Thought.⁴ *Adaptive*, omdat de theorie handelt over die processen, die de mens in staat stellen zich aan te passen aan zijn omgeving: herinnering, probleemoplossen, productie en verwerking van taal. De theorie gaat dus over zogenoemde hogere orde-processen. *Control* beschouwt Anderson als het centrale punt bij het begrijpen van deze hogere orde-processen. Het gaat bij *control* om de vraag wat richting geeft aan ons denken, hoe de overgang plaatsvindt van de ene gedachte naar een volgende. In ACT* wordt *control* verantwoord door de aanname van een set conditie-actieparen die *producties* of *productieregels* worden genoemd. Twee voorbeelden van (aansluitende) productieregels :

p1
ALS er wordt gebeld
DAN stel als doel de deur opendoen

p2
ALS het doel is de deur opendoen
DAN loop naar de deur

ACT* is een unitaire theorie over de menselijke cognitie. Er wordt één systeem aangenomen dat alle hogere orde-processen kan produceren: “In ACT* the same core system if given one set of experiences develops a geometry facility, and if given another set of experiences develops a programming facility” (Anderson, 1983:3).

Zoals in alle gangbare theorieën over cognitie wordt in ACT* een lange termijngeheugen onderscheiden waarin permanente kennis ligt opgeslagen en een werkgeheugen dat de kennis bevat waar het systeem op een bepaald moment toegang toe heeft, en waar bewuste operaties op kunnen worden uitgevoerd. In ACT* wordt het werkgeheugen gedefinieerd door *activatie*. Concepten met een maximaal activatieniveau zijn onder (bewuste) aandacht. Is het activatieniveau nul, dan is het concept niet toegankelijk voor verwerking. Anders dan in sommige andere cognitietheorieën wordt activatie in ACT* niet beschouwd als dichotoom (een concept is wel of niet geactiveerd), maar als een continuüm (een concept is meer of minder geactiveerd).

In het lange termijngeheugen bevinden zich de eerder genoemde productieregels. ACT* onderscheidt zich echter van andere productietheorieën (zoals bijvoorbeeld die van Newell en Simon (1972)) doordat niet alle kennis in de vorm van producties gerepresenteerd is. Naast procedurele kennis bevat het lange termijngeheugen declaratieve kennis, zeg maar “feiten”. Deze kennis is in ACT* losgekoppeld van de producties die erop opereren. Declaratieve kennis kan gerepresenteerd zijn in verschillende formats: proposities (‘de deur is blauw’), strings (‘zondag, maandag, dinsdag,...’) en beelden.

2.3 Verwerving van procedurele kennis De aannamen uit ACT* over de architectuur van de menselijke cognitie kunnen worden gebruikt als bouw materiaal bij de vorming van theorieën over verschillende (hogere) cognitieve taken. Zelf heeft Anderson zijn bouw materi-

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

aal onder andere gebruikt voor een theorie over *procedureel leren*. Deze theorie beschrijft de stadia die mensen doorlopen bij het leren realiseren van doelen in een bepaald domein en de leermechanismen die de overgang naar een volgend stadium bewerkstelligen. Andersons claim is dat de stadia en leermechanismen die hij onderscheidt universeel zijn voor alle vormen van vaardigheidverwerving.

Het grote verschil tussen procedureel leren en het verwerven van declaratieve kennis is dat het eerste moeizamer en geleidelijker verloopt. Informatie die voor het eerst in het werkgeheugen gerepresenteerd is, kan in principe door middel van één storage-proces aan het declaratieve geheugen worden toegevoegd. Producties daarentegen kunnen niet in één keer worden 'ingeplant'. Andersons (plausibele) verklaring daarvoor is dat een minder moeizaam procedureel leerproces fatale gevolgen zou kunnen hebben, aangezien producties rechtstreeks controle hebben over het gedrag. Toevoeging van incorrecte producties kan tot inadequaat gedrag leiden en daarmee gevaar opleveren voor het systeem. Stel bijvoorbeeld dat een vijfjarige bij de eerste keer bewust oversteken in een keer de volgende productie in volledig geautomatiseerde vorm zou verwerven:

ALS het licht is rood
DAN steek over

Zo'n leermoment zou deze kleuter waarschijnlijk fataal worden.

2.4 Fases in procedureel leren Anderson onderscheidt drie fases in procedureel leren: de declaratieve fase, de compilatiefase en de afstemmingsfase. In dit artikel staat de overgang van declaratieve naar gecompileerde procedures bij beginnende computergebruikers centraal. De afstemmingsfase, waarin het productiesysteem geperfectioneerd wordt, laat ik hier daarom buiten beschouwing.

Declaratieve fase

In de declaratieve of interpreterende fase bestaan er nog geen producties die speciaal op het taakdomein zijn toegesneden. In deze fase handelt de taakuitvoerder op basis van declaratieve kennis over het taakdomein. Deze declaratieve kennis kan (deels) opgehaald zijn uit het declaratieve lange termijngeheugen en (deels) afkomstig zijn uit encoding-processen, waarnemingen van objecten in de taakomgeving en/of interpretatie van (schriftelijke) instructies.

Handelen op basis van declaratieve domeinkennis kost veel tijd. Eerst moet er externe informatie gedecodeerd worden en/of declaratieve kennis worden opgehaald uit het lange termijn-geheugen. Vervolgens moet die kennis worden geïnterpreteerd om als input voor (bijvoorbeeld) een algemene productie te kunnen dienen. Behalve dat dit proces lang duurt, neemt het ook een groot deel van het werkgeheugen in beslag. In de volgende fase wordt het handelen in het nieuwe taakdomein efficiënter gemaakt door de vorming van domeinspecifieke producties. Een domeinspecifieke productie wordt geconstrueerd door middel van een proces dat Anderson *compilatie* noemt.

Compilatiefase

Compilatie bestaat uit twee deelprocessen. Het eerste deelproces is compositie: een reeks van elkaar opvolgende producties voor het realiseren van een bepaald doel worden samen-

gevoegd tot één productie die hetzelfde doel heeft als de oorspronkelijke reeks. Er wordt als het ware een macro gecreëerd. Het tweede deelproces is proceduralisatie: van de (recent gevormde, domeinspecifieke) producties worden versies gebouwd die niet langer vereisen dat er declaratieve kennis uit het lange termijn geheugen wordt opgeroepen. In deze geproceduralizeerde versies zijn de uitkomsten van oproep-operaties al ingebouwd.

Anderson illustreert de twee compilatieprocessen aan de hand van de voorbeeldtaak *een telefoonnummer draaien* (ibid-235). Voor het draaien van een telefoonnummer kunnen bij iemand met weinig telefoonervaring de volgende twee algemene producties bestaan (de afkorting LV staat voor *local variable*):

- P1 ALS het doel is LVtelefoonnummer draaien
 en LVcijfer1 is het eerste cijfer van LVtelefoonnummer
 DAN draai LVcijfer1
- P2 ALS het doel is LVtelefoonnummer te draaien
 en LVcijfer1 is net gedraaid
 en LVcijfer2 is het volgende cijfer in LVtelefoonnummer
 DAN draai LVcijfer2

Door compositie kunnen deze twee producties samengevoegd worden tot één productie:

- P1&P2 ALS het doel is LVtelefoonnummer draaien
 en LVcijfer1 is het eerste cijfer van het telefoonnummer
 en LVcijfer2 komt na cijfer 1
 DAN draai LVcijfer1
 en draai LVcijfer2

Voor de uitvoering van productie P1&p2 moet er nog steeds declaratieve informatie uit het lange termijngeheugen worden opgediept, worden vastgehouden in het werkgeheugen en vervolgens worden ingevuld voor de variabelen in de tweede en derde clause van de conditie (“cijfer 1” en “cijfer 2”). Het tweede compilatie-proces, *proceduralisatie*, elimineert conditie-clauses die het opdiepen en vasthouden van informatie vereisen. Als productie P1&P2 een aantal keren is toegepast voor het telefoonnummer van Nicole, 2468072, zullen de variabelen in conditie 2 en 3 vervangen worden door de nummers die in dit speciale geval gelden. De productie die dan gecreëerd wordt, is:

- ALS het doel is Nicoles telefoonnummer te draaien
 DAN draai een 2
 en draai een 4

Uiteindelijk kan via een opeenvolging van compositie- en proceduralisatieprocessen een productie gebouwd worden die in een keer het hele nummer draait:

- ALS het doel is Nicoles telefoonnummer te draaien
 DAN draai 2468072

Compileren levert een uitbreiding op van de productieset. De oude producties worden niet

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

vervangen, maar blijven aanwezig voor situaties waarin de nieuwe niet toepasbaar blijken te zijn. Bovendien kunnen producties afgezwakt worden als ze niet helemaal correct blijken te zijn en dan kunnen de oude producties de controle over het gedrag weer overnemen.

2.5 Compilering en prestatie Andersons theorie over procedureel leren is algemeen en beschrijvend. Bij iedereen die een taak meerdere keren uitvoert zal vroeg of laat een zekere mate van compilering optreden. Wat uit Andersons beschrijving niet naar voren komt is of er in compilering gunstige en minder gunstige ontwikkelingen bestaan. Worden mensen sneller (betere) experts wanneer ze zo snel mogelijk maximaal gecompileerde producties vormen en op basis daarvan handelen? Of is het beter als taakuitvoerders eerst een ruime set declaratieve regels verwerven en pas tot compilering over gaan als ze een goed beeld hebben van het taakdomein?

In de inleiding van dit artikel heb ik als hypothese geformuleerd dat langzaam compileren beter is. Anders gezegd: het is niet gunstig als de procedures die een taakuitvoerder verwerft snel geautomatiseerd worden. Iedereen weet uit ervaring hoe moeilijk het is om ingesleten procedures af te leren. (Na jarenlang op eigen houtje tennissen besluit je op les te gaan. Ineens moet je je racket anders vasthouden en je raakt wekenlang geen bal meer). Snel compileren zou mogelijk efficiënt kunnen zijn als de taakuitvoerder van meet af aan uitsluitend de 'beste' procedures aanleert en oefent. Maar dat veronderstelt maximale externe controle over het leerproces (je heet Serena Williams en je vader geeft je vanaf je derde tennisles). Daarvan is bij het leren werken met een computerprogramma meestal geen sprake.

2.6 Compilering en de inhoud van producties Anderson heeft een algemene theorie willen ontwikkelen die geldig is voor elk taakdomein. De theorie geeft dan ook geen inzicht in domeinafhankelijke aspecten: wat voor kennis moeten taakuitvoerders precies verwerven? Welke typen kennis worden bij compilering (idealiter) het eerst gedeleerd, dat wil zeggen niet meer gerepresenteerd in het werkgeheugen? Om antwoord te krijgen op de vraag wat voor declaratieve kennis relevant is voor het gebruiken van een computerprogramma heb ik een rationele taakanalyse uitgevoerd (Glasbeek, 2001: 55-96). Daarbij heb ik gebruik gemaakt van Shneiderman (1992) en Charney en Reder (1987). Ik kwam in deze analyse tot de volgende zes kennisniveaus.

Reëel niveau. Bij dit niveau gaat het om de "real world"-doelen waarvoor het programma ontworpen is. Reële doelen voor een computergebruiker zijn bijvoorbeeld een financieel overzicht maken, de indeling van een document veranderen, een plaatje op een website zetten of een reeks getallen optellen.

Functioneel niveau. Bij dit niveau gaat het om kennis over de functies van het programma. Een wordgebruiker die een stukje tekst wil kopiëren, moet bijvoorbeeld weten dat hij dat kan doen via het functionele doel "het menu bewerken kiezen".

Syntactisch niveau. Hiermee wordt kennis bedoeld over de handelingen (toetsaanslagen of muiskliks) die nodig zijn om een programmafunctie toe te passen. De gebruiker uit het voorbeeld hierboven, moet weten dat hij het functionele doel "het menu bewerken kiezen" kan realiseren via het syntactische doel "met de muis op bewerken klikken" of "de toetsen alt en w tegelijk indrukken".

Communicatief niveau. Soms moeten gebruikers op syntactisch niveau handelingen verrichten die niet duidelijk samenhangen met de reële taak, maar die bedoeld zijn om input te leveren voor taken die het programma moet uitvoeren. Een voorbeeld.

In spreadsheetprogramma's wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten gegevens: labels en waarden. Bij het eerste teken dat de gebruiker invoert in een cel van de spreadsheet, geeft het programma de betreffende cel een status; cellen waarin tekst wordt ingevoerd krijgen de status *label*, cellen waarin een getal wordt ingevoerd, krijgen de status *waarde*. Cellen die de status *label* bezitten, kunnen niet worden betrokken in berekeningen.

Nu komt het regelmatig voor dat gebruikers getallen willen invoeren die geen waarde vertegenwoordigen maar een label; identificatienummers van cliënten bijvoorbeeld, of geboortedata. Omdat het niet de bedoeling is dat er op enig moment met deze getallen gerekend wordt, is het verstandig ervoor te zorgen dat ze de status *label* krijgen. De gebruiker kan dat doen door de invoer vooraf te laten gaan door een prefix, bijvoorbeeld een apostrof. Zo'n prefix wordt niet zichtbaar in het spreadsheet, maar dient alleen om het programma te 'vertellen' dat wat volgt als een label beschouwd moet worden.

Uitgaand van deze beschrijving zijn er voor het invoeren van getallen in een spreadsheetprogramma's verschillende productiesets denkbaar. Hieronder staan twee mogelijkheden.

(1a)

p1 ALS het doel is getal invoeren
DAN typ getal

(1b)

p1 ALS het doel is getal invoeren
EN het getal vertegenwoordigt een label
DAN typ apostrof
EN DAN typ getal

(2a)

p1 ALS het doel is getal invoeren
DAN typ getal

(2b)

p1 ALS het doel is getal invoeren
EN met getal mag niet gerekend worden
DAN stel als doel het programma laten weten dat getal als label beschouwd moet worden

p2 ALS het doel is het programma laten weten dat getal als label beschouwd moet worden
DAN typ apostrof

p3 ALS het doel is getal invoeren
EN met getal mag niet gerekend worden
EN apostrof is ingevoerd
DAN typ getal

Onder 1b en 2b staan denkbare productiesets voor de uitzonderingssituatie waarin een getal

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

als label moet worden opgevat. In set 2b bevat het conditiedeel kennis over een doel van het programma. Dat moet ervoor zorgen dat het getal niet in berekeningen wordt betrokken. In het actiedeel wordt door de gebruiker een communicatief subdoel gesteld: het programma iets laten weten.

Systeemniveau. Gebruikers kunnen ook producties verwerven die kennis bevatten over acties van de computer. Voor zulke kennis (die alleen zal voorkomen in het conditiedeel van producties) gebruik ik de term *systeemniveau*. Een voorbeeld is de volgende variant op productieset 2b uit het voorbeeld hierboven:

ALS het programma *beschouwt de invoer als label*
DAN bevestig de invoer

Mentaal niveau. Gebruikers hebben ook producties nodig om de taakuitvoering te reguleren. Daarbij stellen ze vaak informatieverwerkings- of kennisverwerkingsdoelen; ze willen dingen ‘weten’, ‘bedenken’ of ‘vergelijken’. Voor zulke doelen, waarbij niet wordt gestreefd naar een bepaalde toestand in de buitenwereld maar naar een toestand in het eigen hoofd, gebruik ik de term *mentaal niveau*.

Ik verwacht dat het voor de ontwikkeling van vaardigheid gunstig is wanneer gebruikers een gelaagd regelsysteem verwerven, met kennis op verschillende niveaus. Voor het realiseren van doelen zal vaak niet meer nodig zijn dan regels die reële doelen koppelen aan de juiste syntactische acties. Maar kennis op de andere niveaus kan in het beginstadium van vaardigheidverwerving het onthouden en oproepen van bepaalde syntactische handelingen vergemakkelijken. Gebruikers zullen zich vermoedelijk eerder herinneren dat er een apostrof getypt moet worden (zoals in het voorbeeld in de uitleg over het communicatieve niveau), wanneer ze weten wat ze het programma daarmee vertellen en waarvoor het programma die informatie nodig heeft, dan wanneer ze het typen van een apostrof als een betekenisloze handeling ervaren die nu eenmaal bij het invoeren van een bepaald type gegevens hoort. Bovendien kan kennis op functioneel, communicatief en systeemniveau nuttig zijn bij het oplossen van problemen. Zeker bij complexe programma's zullen ook zeer ervaren gebruikers nog weleens in onbekende situaties terechtkomen; ze stellen zich nieuwe doelen of ze maken vergissingen waarvoor ze geen herstelmethode paraat hebben. Enig inzicht in de structuur van het programma en in de taken die het programma moet uitvoeren, kan hen dan helpen een adequate oplossingsmethode te bedenken.

3 Methode

Zoals gezegd zijn de casestudies uitgevoerd binnen het kader van een groter onderzoek naar de leerprocessen van leshandleidinggebruikers (Glasbeek, 2001). Dit onderzoek omvatte een experiment waarin 60 proefpersonen hardopdenkend leerden werken met het spreadsheetprogramma Quattro Pro. De proefpersonen konden daarbij gebruik maken van een leshandleiding, die ontworpen was met behulp van de principes van het *minimalisme* (Van der Meij en Carroll, 1998). In het experiment waren twee onafhankelijke variabelen betrokken (het type oefening in de handleiding en de mate van doelgerichtheid van de gebruiker),

waar ik hier verder aan voorbij zal gaan. Na anderhalf uur oefenen met het programma kregen de proefpersonen achtereenvolgens een vaardigheidstoets en een lijst met kennis- en begripvragen. Een week tot twee weken later werden nogmaals een vaardigheids- en een kennistoets afgenomen.

Van vier deelnemers aan het experiment zijn de protocollen uitgetypt en geanalyseerd. Een van deze analyses richtte zich op het proces van compileren. Om daar een beeld van te krijgen heb ik de producties op grond waarvan de deelnemers handelen bij de uitvoering van taken met het programma gereconstrueerd en geclassificeerd. De hardopdenkuitingen van de proefpersonen zijn vertaald naar ALS..DAN regels, die een conditie koppelen aan een actie. Een simpel voorbeeld (de onderstreping betekent dat de proefpersoon aan het lezen is). De proefpersoon zegt:

“Quattro Pro starten. Doet u het volgende.

De computer staat al aan. Ik ben bij de c: prompt. Eehm, dan moet ik intikken, cd.”

Dit fragment kan worden herschreven tot de volgende regel:

```
r1
ALS het doel is Quattro Pro starten
en de computer staat aan
en je bent bij de c: prompt
DAN tik in cd
```

Op die manier ontstaat een protocol van regels, waarvan kan worden aangenomen dat ze deel hebben uitgemaakt van het werkgeheugen. Om na te gaan hoe het proces van compileren verloopt, vergelijk ik de verschillende uitvoeringen van eenzelfde reële taak. Voor het identificeren van reële taken ben ik uitgegaan van de taken die de thema's vormen van de lessen in de handleiding: *programma starten, werkblad bewaren, werkblad leegmaken, werkblad ophalen, gegevens invoeren, optelling maken, andere berekening maken, gegevens verwijderen, gegevens verplaatsen, gegevens tussenvoegen, gegevens kopiëren, kolombreedten aanpassen, werkblad printen en paginamarges veranderen*. Bij het vergelijken van verschillende uitvoeringen van eenzelfde taak kijk ik:

- Hoeveel stappen (als..dan-regels) de proefpersoon bij elke taakuitvoering verwoordt.
- Wat voor typen kennis de proefpersoon verwoordt. Hoeveel van de verwoorde condities en acties bevinden zich op het reële niveau, op het functionele, het syntactische, enzovoorts?

Een voorbeeld om het bovenstaande te verduidelijken. De eerste keer dat een proefpersoon een bestaand werkblad wil ophalen, zegt ze:

“Ok, het scherm is leeg, nu een nieuw werkblad ophalen. Ga naar de menubalk, door op slash te drukken. En druk op enter. En kies dan Bestand. Dat is weer op enter.”

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

Vertaling in ALS...DAN –regels:

r1
ALS het doel is werkblad ophalen
En het scherm is leeg
DAN ga naar de menubalk

r2
ALS (het doel is naar de menubalk gaan)
DAN druk op slash

r3
ALS (je hebt op slash gedrukt)
DAN druk op enter

r4
ALS (je hebt op enter gedrukt)
DAN kies Bestand

r5
ALS (het doel is Bestand kiezen)
DAN druk op enter

Bij de tweede uitvoering van dezelfde taak zegt ze:

“Ok, werkblad ophalen, dat is in Bestand.”
(proefpersoon gaat naar Bestand zonder handelingen te verwoorden).

Vertaling in ALS..DAN-regels:

r1(&2&3&4)
ALS het doel is werkblad ophalen
DAN ga naar bestand
(& DAN druk op slash
& DAN druk op enter
& DAN druk op enter)⁵

In termen van Andersons theorie over procedureel leren is hier sprake geweest van *compilering*. De taakuitvoering is minder declaratief geworden; enkele tussenliggende condities worden kennelijk niet meer gerepresenteerd in het werkgeheugen. Zoals tabel 1 laat zien zijn er bij taakuitvoering 2 drie stappen weggevallen:

Tabel 1: Twee uitvoeringen van de taak Bestand ophalen

Taakuitvoering 1	Taakuitvoering 2
r1 ALS het doel is werkblad ophalen En het scherm is leeg DAN ga naar de menubalk	r1 (&2&3&4) ALS het doel is werkblad ophalen DAN ga naar bestand (& DAN druk op slash & DAN druk op enter & DAN druk op enter)
r2 ALS (het doel is naar de menubalk gaan) DAN druk op slash	
r3 ALS (je hebt op slash gedrukt) DAN druk op enter	
r4 ALS (je hebt op enter gedrukt) DAN kies Bestand	
r5 ALS (het doel is Bestand kiezen) DAN druk op enter	

De stappen die de proefpersoon verwoordt, kunnen worden beschreven in termen van de acht onderscheiden kennismiveaus. Regel 1 van productie 1 uit het bovenstaande fragment bijvoorbeeld, heb ik als volgt gecodeerd.

r1 ALS het doel is werkblad ophalen En het scherm is leeg DAN ga naar de menubalk	ALS reëel doel is rd1 En reële toestand is rt1 DAN stel functioneel doel fd1
--	--

4. Methodische aannamen

Het voorbeeld uit de vorige paragraaf impliceert aannamen die vatbaar zijn voor discussie. In deze paragraaf bespreek en verantwoord ik de methodische aannamen onder mijn analyses.

- 1 Hardopdenkningen geven de inhoud van het werkgeheugen weer. Een hardopdenkprotocol kan dus worden opgevat als een reeks opeenvolgende toestanden van het werkgeheugen (Ericsson en Simon, 1982; 1994:16).
- 2 Het werkgeheugen wordt gedefinieerd door activatie, en heeft een gradueel karakter (Anderson, 1983: 27).

De hardopdenkmethode veronderstelt een sterke relatie tussen “deel uitmakend van het werkgeheugen” en “verwoordbaar”. Het is echter onwaarschijnlijk dat alles wat zich in het werkgeheugen bevindt (een zekere mate van aandacht krijgt) wordt verwoord. Veel

deelnemers aan hardopdenkonderzoek rapporteren ook dat ze niet alles wat ze hebben gedacht hebben kunnen zeggen (Breuker e.a., 1986). Ook voor onderzoekers die alleen in bewuste denkactiviteiten geïnteresseerd zijn, zijn hardopdenkprotocollen dus onvolledig. Van belang is te weten welke informatie buiten de hardopdenkuitingen blijft; als dat willekeurig is, is de incompleetheid van hardopdenkdata problematischer dan wanneer er een systeem in zit (ik kom daar op terug bij aanname 4).

Intuïtief lijkt het plausibel dat het werkgeheugen niet dichotoom is, maar gradueel. Als iemand tegelijkertijd autorijdt en zijn vriendin mobiel belt in verband met de huidige relatiecrisis, zullen beide taken een beroep doen op het werkgeheugen, maar niet in gelijke mate. Anderson verdisconteert dit verschijnsel in zijn ACT* theorie over het cognitieve systeem, door aan te nemen dat het werkgeheugen wordt gedefinieerd door activatie en door activatie te beschouwen als een continuüm. Concepten met een maximaal activatieniveau zijn onder bewuste aandacht; is het activatieniveau nul, dan is het concept niet toegankelijk voor verwerking. In deze visie kunnen concepten wel toegankelijk zijn (het activatieniveau is groter dan nul), maar niet onder volle aandacht. (Dat maakt ook de begrensdheid van het werkgeheugen relatiever). Toegepast op de mobiel bellende automobilist uit het voorbeeld: de kennis die nodig is om het gesprek te voeren zal vermoedelijk een hoger activatieniveau hebben dan de kennis die nodig is om te reageren op het verkeer. Met betrekking tot hardopdenken: het lijkt waarschijnlijk dat wat proefpersonen verwoorden wel datgene is met het hoogste activatieniveau. Weliswaar zullen er dan nog andere concepten toegankelijk zijn, maar die zijn minder actief dan de geverbaliseerde concepten.

- 3 Wordt een regel of een deel van een regel verwoord, dan is deze regel gerepresenteerd in het werkgeheugen en dus declaratief van aard (Anderson, 1983-231)
- 4 Wordt een eerder verwoorde regel bij een latere uitvoering van dezelfde taak niet meer verwoord, dan heeft er *compilering* plaatsgevonden; twee of meer regels zijn samengevoegd en conditie-clauses die het opdiepen en vasthouden van informatie vereisen zijn geëlimineerd. Dat betekent dat aan de conditie van de eerste regel een reeks van acties is gekoppeld. Bij toepassing van de gecompileerde regel worden die acties uitgevoerd, zonder dat de tussenliggende condities nog maximaal geactiveerd worden.

Van deze aanname kan alleen worden uitgegaan als de proefpersoon gemakkelijk hardopdenkt; in het hardopdenken mogen geen lange pauzes voorkomen. Maar ook als een proefpersoon zonder onderbreken praat kan er nog kennis geactiveerd zijn die niet geverbaliseerd wordt. In overeenstemming met aanname 2 veronderstel ik dat niet geverbaliseerde kennis in ieder geval minder geactiveerd is dan wel geverbaliseerde kennis. Ook compilering is dus een gradueel verschijnsel; tussenliggende stappen zijn niet per definitie helemaal weggevallen uit de procedure, maar krijgen in elk geval minder aandacht. Ze doen dus een minder zwaar beroep op het werkgeheugen, waardoor er ruimte overblijft voor andere gedachten.

Een speciale categorie vormen de motorische handelingen die computergebruikers uitvoeren, zoals typen of op de muis klikken. Het is onwaarschijnlijk dat deze handelingen helemaal buiten het werkgeheugen om gaan, ze zullen altijd enige cognitieve energie kosten. Maar uit de hardopdenkprotocollen blijkt dat veel motorische handelingen na een aantal taakuitvoeringen niet meer verwoord worden. In de reconstructie van de als..dan-regels neem ik niet-verwoorde toetsaanslagen wel op. Om aan te geven dat er een bepaalde mate van compilering heeft plaatsgevonden, reken ik ze als één stap.

5. Acties zijn altijd gekoppeld aan condities (Anderson, 1983-22). Als er alleen een actie wordt verwoord, zoals hieronder:

“en nu ga ik naar bewaar”

dan koppel ik die actie in de analyse aan het laatst verwoorde doel. Om aan te geven dat dit doel (hier) niet geverbaliseerd is, zet ik het tussen haakjes. De doelformulering hierboven werd voorafgegaan door de volgende uitingen:

“Ik wil dit bewaren, dus dat is in bestand. Slash, enter.”

Mijn vertaling in ALS..DAN-regels luidt:

r1

ALS het doel is bewaren

DAN ga naar bestand

r2

ALS (het doel is naar bestand gaan)

DAN druk op slash

r3

ALS (er is op slash gedrukt)

DAN druk op enter

r4

ALS er is op enter gedrukt

DAN ga naar bewaar

De keuze om alleen het laatst verwoorde doel in het conditiedeel van de ALS..DAN-regel op te nemen berust zowel op theoretische als op praktische overwegingen. In het ‘bewaar’-voorbeeld zal vermoedelijk gedurende de hele reeks handelingen het in regel 1 geformuleerde doel geactiveerd zijn: het werkblad bewaren. Regel 2 en 3 zouden dus ook geschreven kunnen worden als:

r2

ALS (het doel is werkblad bewaren

en het doel is naar bestand gaan)

DAN druk op slash

r3

ALS (het doel is werkblad bewaren

en het doel is naar bestand gaan

en er is op slash gedrukt)

DAN druk op enter

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

Op grond van de hardopdenkuitingen valt echter niet te bepalen welke van de eerder geformuleerde doelen nog (in welke mate) actief zijn. Het lijkt waarschijnlijk dat bij de deelnemers aan het experiment voortdurend het doel 'Quattro Pro leren gebruiken' geactiveerd is, maar in welke mate is onduidelijk, en de meeste proefpersonen refereren alleen aan het begin van de training aan dit doel. Bovendien wordt de analyse er ook niet inzichtelijker of informatiever op wanneer elke regel begint met:

(ALS het doel is Quattro Pro leren gebruiken
en het doel is.. etc.)

Door alleen het laatst verwoorde doel in de analyse op te nemen, kom ik tegemoet aan het theoretische uitgangspunt dat handelingen niet uit de lucht komen vallen maar gekoppeld zijn aan een conditie (een kennisstructuur in het werkgeheugen die een doel of een toestand representeert), en blijf ik tegelijkertijd zo dicht mogelijk bij de data.

6. Alleen wanneer gebruikers handelen op de computer is er sprake van procedureel leren. Anders gezegd: ik neem aan dat er geen producties worden gevormd als iemand alleen uitleg of instructies in de handleiding leest, zonder te proberen een bepaald doel te realiseren met het programma. Op zulke momenten wordt er vermoedelijk alleen declaratieve kennis verworven. Passages waarin proefpersonen alleen lezen heb ik daarom buiten de analyses gelaten.

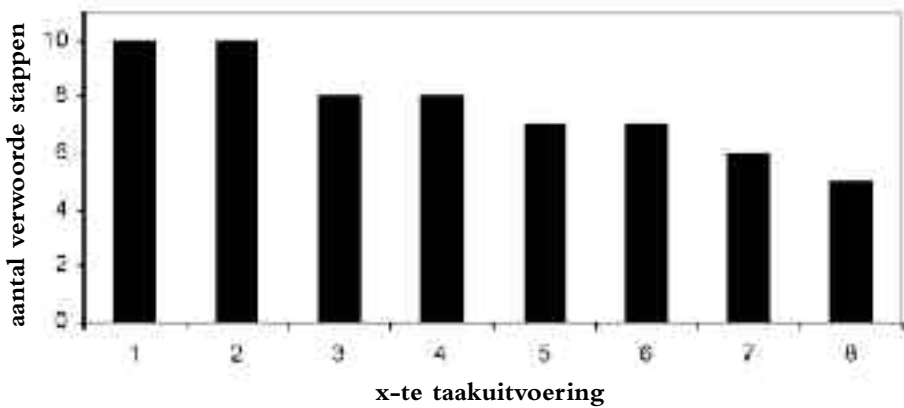
5. Vragen voor de analyses

De analyses waren gericht op de volgende vragen.

1 Hoe verloopt de compilering van procedures bij de vier proefpersonen?

Op grond van Andersons beschrijving van de ontwikkelingsfasen in procedureel leren, verwachtte ik dat de proefpersonen bij het herhaaldelijk uitvoeren van eenzelfde taak, geleidelijk aan minder stappen zouden verwoorden (Anderson, 1983; 232 t/m 237). Naarmate een taak vaker wordt uitgevoerd worden er minder ALS..DAN-regels in het werkgeheugen gehaald, met als gevolg dat het aantal geverbaliseerde stappen afneemt. Als een gebruiker bij de eerste uitvoering van een bepaalde taak tien stappen verwoordt, zouden er dat bij de derde taakuitvoering bijvoorbeeld acht kunnen zijn en bij de vijfde zeven. Compilering is dus geoperationaliseerd als "bij herhaalde taakuitvoering minder stappen verwoorden".⁶

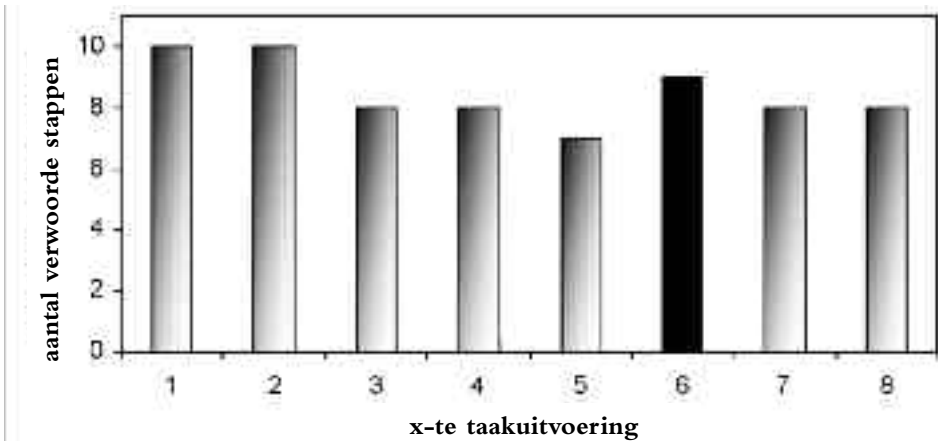
Figuur 1 brengt het hypothetische, geleidelijke proces van compilering in beeld. In deze figuur zijn langs de x-as de verschillende uitvoeringen uitgezet van een denkbare spreadsheettaak, bijvoorbeeld *gegevens verplaatsen*. Zo staat '1' voor de eerste keer dat de betreffende proefpersoon gegevens verplaatst, '2' voor de tweede keer, enzovoorts. Op de y-as staan het aantal ALS..DAN-regels dat de proefpersoon verwoordt.

Figuur 1: Denkbeeldig compileringsproces

2 In welke situaties grijpen de proefpersonen naar een ‘oudere’, minder gecompileerde procedure?

Anderson merkt op dat een nieuwe, meer gecompileerde procedure de eerder verworven procedures niet vervangt, maar een aanvulling betekent voor de productieset. De oude procedures blijven dus bestaan. Komt een taakuitvoerder in een situatie waarin de gecompileerde situatie niet werkt (uitvoering van de procedure leidt tot een ongewenste uitkomst), dan kan er op een oudere, declaratievere procedure worden teruggevallen. Figuur 2 laat zien hoe de ontwikkeling van een individuele taak er in zo’n geval uit kan zien. In deze figuur wordt er teruggegrepen naar een declaratievere regelset bij de zesde uitvoering van de taak. Voor zulke ‘teruggrijp’momenten gebruik ik in het vervolg de term *decompilering*.

Figuur 2: Voorbeeld van “decompilering” in de ontwikkeling van een taak

Bij het vergelijken van de verschillende uitvoeringen van een reële taak kijk ik hoe vaak er sprake is van decompilering. Ook probeer ik te verklaren waarom de proefpersonen in een gegeven situatie teruggrijpen naar een minder gecompileerde regelset.

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

3 Welke kennisniveaus spreken de proefpersonen aan op de momenten van decompilering?

Teruggrijpen naar een declaratievere regelset, betekent dat de gebruiker meer redeneert over de juiste stappen dan bij vorige taakuitvoeringen. Het lijkt interessant te kijken welke kennisniveaus de gebruikers in hun redeneringen betrekken. Ik veronderstel immers dat de verdeling van condities en acties over de kennisniveaus iets zegt over de kwaliteit van de redeneringen

4 In hoeverre kunnen verschillen in het kennis- en vaardigheidsniveau dat de proefpersonen bereiken in verband worden gebracht met verschillen in compilering?

Om deze vraag te onderzoeken relateer ik de verschillen die ik bij vraag 2 aantref aan de toetsprestaties van de vier proefpersonen. Ik veronderstel dat het gunstig is als de compilering langzaam verloopt en/of als gebruikers veel teruggrijpen naar een declaratievere regelset. Met andere woorden: langzaam compileren en regelmatig decompileren hebben vermoedelijk een positief effect op de ontwikkeling van vaardigheid. In beide gevallen wordt er relatief veel geredeneerd over het taakdomein en over het programma, en wordt er dus gewerkt aan de constructie van een adequaat mentaal model. Voorwaarde is wel dat de gebruikers regels vormen op verschillende kennisniveaus.

6. Selectie van de protocollen

Een belangrijk criterium bij het selecteren van de vier protocollen was het hardopdenkge- mak van de proefpersonen. De vier gekozen proefpersonen praatten vrijwel aan één stuk, bij geen van hen kwamen lange pauzes voor.

Omdat ik ook verbanden wilde leggen tussen de ontwikkeling die de proefpersonen doormaken en het vaardigheidsniveau dat ze bereiken, heb ik twee protocollen genomen van proefpersonen met een bovengemiddelde score op de kennis- en vaardigheidstoetsen en twee van proefpersonen met een benedengemiddelde score.⁷ Tabel 2 geeft een overzicht van de relevante kenmerken van de geselecteerde proefpersonen.

Tabel 2: Kenmerken van de vier geselecteerde proefpersonen

	toetsprestaties	leeftijd	computerervaring	taakervaring	opleiding
Willem	Laag (totale score 111)	30 jaar	12 jaar	weinig	academisch
Leonie	hoog (totale score 123)	36 jaar	13 jaar	weinig	HBO
Marjan	laag (totale score 109)	29 jaar	7 jaar	weinig	academisch
Titia	hoog (totale score 128)	28 jaar	6 jaar	zeer weinig	academisch

7. Resultaten

7.1 Verloop van het compileringsproces Zoals op grond van de procedureel leren-theorie te verwachten is, loopt het aantal verwoorde stappen per taakuitvoering terug naarmate een taak vaker wordt uitgevoerd. Opvallend is dat het compileren bij drie van de vier proefpersonen erg snel gaat. Alleen Leonie blijft gedurende de gehele training relatief veel stappen verwoorden. De andere drie, Willem, Titia en Marjan verwoorden bij de derde of vierde uitvoering van een taak vaak nog slechts twee stappen, terwijl ze er voor de eerste meestal minimaal vijf nodig hebben.

In tabel 3 is voor elke proefpersoon weergegeven hoe vaak hij of zij een reële taak heeft uitgevoerd, hoeveel stappen daarbij zijn geverbaliseerd en wat het gemiddeld aantal verwoorde stappen per taakuitvoering is. Ook uit deze tabel blijkt dat Leonie ‘declaratiever’ te werk is gegaan dan de anderen. Het gemiddeld aantal stappen per taakuitvoering is bij haar ook opvallend hoog.

Tabel 3: Aantal verwoorde stappen per taakuitvoering

proefpersoon toetsprestaties	Willem laag	Leonie hoog	Marjan laag	Titia hoog
totaal aantal taakuitvoeringen	83	67	71	138
totaal aantal stappen	225	444	193	368
gemiddeld aantal stappen per taakuitvoering	2.71	6.63	2.68	2.67

7.2 Momenten van ‘decompilering’ Tabel 4 laat zien hoe vaak de vier proefpersonen bij de uitvoering van een taak meer stappen verwoorden dan de vorige keer dat ze diezelfde taak uitvoerden. Leonie schakelt relatief vaak terug naar een declaratievere regelset; Marjan doet dit opvallend weinig.

Tabel 4: Aantal en percentage taakuitvoeringen waarin wordt teruggeschakeld naar een minder gecompileerde regelset

proefpersoon toetsprestaties	Willem laag	Leonie hoog	Marjan laag	Titia hoog
aantal keren dat wordt teruggeschakeld	9	9	3	13
percentage taakuitvoeringen waarin wordt teruggeschakeld	10.8	13.4	4.2	9.4

7.3 Verklaringen voor decompilering Uit de protocollen blijkt dat er verschillende oorzaken of aanleidingen bestaan om declaratiever te werk te gaan dan bij de vorige uitvoering van een taak. In deze paragraaf bespreek ik van elke verklaring een of meer voorbeelden. Ik besluit met een overzicht dat laat zien hoe de decompileringen van de vier proefpersonen verdeeld zijn over de gevonden verklaringen.

Verklaring 1: de gebruiker gaat voorzichtiger te werk, vanwege een fout bij de vorige uitvoering van dezelfde taak

Soms verwoordt een proefpersoon extra stappen nadat er bij de vorige uitvoering van de taak iets is misgegaan. De verklaring lijkt te zijn dat de gebruiker bedachtzamer te werk gaat, om herhaling van de fout te voorkomen.

Een voorbeeld is te vinden in het protocol van Leonie. Bij de zestiende keer dat zij de taak *tekst invoeren* verricht, gaat ze van één geverbaliseerde stap naar vijf geverbaliseerde stappen. Bij de vijftiende uitvoering van deze taak is Leonie begonnen met de oefening *tekst en getallen invoeren*. De opdracht is de namen van leden van een sportvereniging in te vullen en deze namen te nummeren. Bij taakuitvoering 15 verwoordt Leonie één stap:

“Zorg ervoor dat de namen genummerd worden. Piet, is 1.”

Herschreven in ALS..DAN-regels:⁸

r1 (&r2) ALS het doel is namen nummeren
en Piet is 1
DAN (typ 1
& DAN typ Piet)

Daarop krijgt ze een foutmelding:

(blijf!)

“O? O ja, stom. Ehm. Dat is een fout. Druk op F1 voor hulp. Eeh, met escape kom ik eruit;”

Nadat ze op escape heeft gedrukt, probeert ze het opnieuw.

“Ik moet, ik heb een getal gedaan dat is een zin, dat moet dus een kommaatje doen. Kommaatje, een 1, en dan Piet. Bevestigen. Ja ok, dan pakt ie ´em wel. Ok, goed zo.”

Herschreven in ALS..DAN-regels

r1
ALS het doel is een getal typen
en het getal is een zin
DAN typ een kommaatje

r2
ALS kommaatje is getypt DAN typ 1
r3 ALS (1 is getypt) DAN typ Piet
r4
ALS (Piet is getypt DAN bevestig (& DAN typ enter)
r5
ALS ie hem pakt DAN (stop)

Hoewel ze de fout dus meteen weet te herstellen blijft Leonie ook bij het invoeren van de volgende namen nadrukkelijk alle stappen verwoorden:

“Twee. een kommaatje, en een spatie, en dan Karin.”⁹

Verklaring 2: de gebruiker gaat voorzichtiger te werk, omdat ze veel waarde hecht aan het resultaat van de huidige taakuitvoering

Deze verklaring is alleen te vinden in het protocol van Leonie, daarom dus opnieuw een voorbeeld van haar. De zesde keer dat Leonie een werkblad leegmaakt, verwoordt ze slechts één stap:

“Eh, ga ik eventjes naar een oefenwerkblad. Ga ik, oefen, ja, d’r staat, maak het scherm leeg. [En in bestand, vraag ik een nieuwe op.]”

De zevende keer gaat ze bedachtzamer te werk:

“(…) ik moet een totaaloverzicht maken van het hele klasement. Nou, dan ga ik dat zo even doen. Even kijken. Eerst eventjes er weer uit. Eh, ik ga naar Bestand. En ik verwijder deze. Wijzigingen verliezen, eh. Ik heb het bewaard, dus. Ja.

De ‘declaratievere’ aanpak bij de zevende keer heeft vermoedelijk te maken met het feit dat het werkblad dat ze hier wil leegmaken niet een van de voorbeeldbestanden is die bij de leshandleiding horen, maar Leonies “eigen” bestand (het wedstrijdklassement voor de gymnastiekwedstrijd dat in de taakinstructie omschreven is). Het is belangrijk voor haar dat ze geen fouten maakt (bijvoorbeeld door “ja” te antwoorden terwijl ze het werkblad nog niet bewaard heeft). Bij de voorgaande taakuitvoeringen stonden alleen de meegeleverde oefenwerkbladen op het spel. Op verschillende plaatsen in het protocol laat Leonie doorschermen dat deze oefenwerkbladen haar beduidend minder aan het hart gaan dan haar eigen wedstrijdklassement.

Uitspraken over oefenwerkbladen

“Ehm, wat is, hier, het nut van, eh. Eventjes kijken, wil ik dit nu bewaren of niet. Stukje uit de ledenadministratie van een volleybalvereniging. Zet de gegevens uit deze lijst in een werkblad. Ooo. Even kijken. Wat ik nu heb gedaan, wil ik helemaal niet bewaren.”

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

“Wijzigingen verliezen, ja, want het is een oefenschermbewaren, die hoeft ik niet te bewaren.”

Uitspraken over het eigen wedstrijdklassement

“Goed. Eeh, ga ik het inderdaad bewaren, want je weet maar nooit wat er gebeurt, en anders ben ik m'n gegevens kwijt.”

“Ja, wordt bewaard. Onderaan het scherm, verschijnt de bestandsnaam, ja, en dat is Leonie.WQ2. Ook. Schrijf ik dat hier eventjes op. Leonie.Wq2. je weet maar nooit, dan weet ik altijd, hoe het heet.”

Verklaring 3: de handleiding nodigt uit tot decompileren

De eerste twee keer dat Titia het scherm leegmaakt, heeft ze de instructies voor deze taak nog niet gelezen. Hoe de taak moet worden uitgevoerd, leidt ze zelf af uit de menunamen:

“Ik wil dit weg. Kijken, sluit. Ja. Wijzigingen verliezen. Kijken als ik nee doe. Eeh, zelf proberen. Start Quattro .Pro.”

Maar als ze het hoofdstuk in de handleiding bereikt waarin deze, voor haar inmiddels bekende, taak wordt uitgelegd, volgt ze toch nauwgezet de instructies. Dat leidt ertoe dat ze meer stappen verwoordt dan voorheen (namelijk vier in plaats van twee):

“Het scherm leegmaken. Kunt u het scherm. Ook dat doet u door Bestand, druk op enter. De keuzemogelijkheden zichtbaar. Ga naar Verwijder. Nee ik ga naar sluit. Druk op enter. Het werkblad wordt leeggemaakt, ja.. Als de volgende melding verschijnt: Wijzigingen verliezen? dan heeft u het huidige. werk. Nee.”

De handleiding lijkt hier dus een remmende werking te hebben.

Met het oog op de mogelijke praktische waarde van de analyses voor taalbeheersers verdient deze verklaring extra aandacht. Als blijkt dat regelmatig decompileren inderdaad gunstig is voor de ontwikkeling van vaardigheid, is het interessant om te weten welke handleidingkenmerken decompileren stimuleren. In het hierboven besproken voorbeeld lijken de stapsgewijze instructies Titia tot decompileren aan te zetten. Waarschijnlijk wordt dit 'afremmende' effect nog versterkt doordat de stappen steeds gevolgd worden door een beschrijving van het resultaat. Ook andere protocolfragmenten suggereren dat gebruikers kunnen worden afgeremd door beschrijvingen van de resultaten van handelingen.

De eerste keer dat Marjan tekst invoert in het programma, noemt ze alleen het woord dat ze typt; het bevestigen van de invoer wordt niet verwoord:

“Kostenoverzicht.”

De tweede keer dat ze iets wil invoeren, leest ze in de handleiding:

“Zet de celsector met behulp van de pijltjestoetsen in cel c3 en typ huur, maar druk nog niet op enter.

Cel c3, huur.

Ziet u rechts onderaan de melding LABEL? Dat betekent dat Quattro Pro de gegevens die u in deze cel heeft ingevoerd als tekst herkend heeft; cellen waar tekst in staat krijgen in Quattro Pro de de ste, status label. Als u een getal ingetypt had, dan had de cel de status WAARDE gekregen. Bij het eerste teken dat u in een cel typt, ‘beslist’ Quattro Pro welke status de cel moet krijgen.

Dus als het een cijfer is, dan wordt het waarde en als het tekst is wordt het label. Goed. Kan ik nu op enter.

Net als in het voorbeeld van Titia, wordt de taakuitvoering hier vertraagd door uitleg over het resultaat van een handeling: als je tekst typt, krijgt de cel waarin je dat doet de status *label*. Die uitleg leidt er niet alleen toe dat Marjan dit resultaat tot zich laat doordringen, maar ook dat ze de vervolghandeling (op enter drukken) bewuster uitvoert dan bij de eerdere taakuitvoering.

Bij Willem heeft de uitleg over de status van gegevens in Quattro Pro een soortgelijk effect. Ook hij verwoordt de eerste keer dat hij tekst invoert alleen de bewuste tekst:

“Woonkosten.”

De tweede keer daarentegen zegt hij:

“Typ huur maar druk nog niet op enter.

Dat zal ik even doen. Huur.

Ziet u rechts onderaan het scherm de melding label?

ja.

Dat betekent dat Quattro Pro de gegevens die u in deze cel heeft ingevoerd als tekst herkend heeft;

Dat is mooi.

cellen waar tekst in staat krijgen in Quattro Pro de de ste, status label. Als u een getal ingetypt had, dan had de cel de status WAARDE gekregen. Bij het eerste teken dat u in een cel typt, ‘beslist’ Quattro Pro welke status de cel moet krijgen. Typ in rij 3 nog een paar andere kostenposten

O. ik moest nog niet op enter drukken. Nu wel, enter.”

Verklaring 4: de taakuitvoering maakt geen deel uit van een reeks verwante taken

De zevende keer dat Willem een werkblad ophaalt uitvoert, verwoordt hij vier stappen; drie meer dan de keer ervoor.

Taakuitvoering 6:

“En dan gaan we nu, gaan we het programma Engels1 ophalen.” [haalt het werkblad op]

Taakuitvoering 7:

“En eh, huis 6. Dan, haal op, en dan naar huis 6. Goed, dat staat erop.”

Deze sprong in het aantal stappen is niet gemakkelijk te interpreteren. Noch in taakuitvoering 6 noch in uitvoering 7 komen foutmeldingen of andere duidelijk herkenbare problemen voor. Een mogelijke verklaring is dat Willem bij de voorgaande taakuitvoeringen

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

meer stappen ‘declaratief’ uitvoert dan hij verwoordt, met andere woorden dat zijn regelset bij de zesde taakuitvoering minder gecompileerd is dan ik op grond van het hardopdenkprotocol heb aangenomen. Om na te gaan hoe waarschijnlijk die verklaring is heb ik gekeken naar de lengtes van pauzes bij de verschillende taakuitvoeringen. Langere pauzes in het hardopdenken kunnen betekenen dat er meer stappen in het werkgeheugen worden gerepresenteerd dan de proefpersoon meldt. Willem pauzeert bij taakuitvoering 6 echter niet vaker of langer dan bij taakuitvoering 7. De langste stilte bij taakuitvoering 6 (tussen “..ophalen” en ”eh, daarin moeten..”) duurt twee seconden. Voor het representeren van de stappen die bij taakuitvoering 7 worden verwoord lijkt dat kort.

Een andere verklaring die ik heb overwogen, is dat er tussen de zesde en de zevende keer dat Willem een werkblad ophaalt meer tijd zit dan tussen, bijvoorbeeld, de vijfde en de zesde keer. De gecompileerde regelset zou dan wat kunnen zijn ‘wegezakt’ (hebben verloren aan sterkte), waardoor de stappen weer meer beredeneerd moeten worden. Ook daarvoor zijn geen sterke aanwijzingen. Tussen taakuitvoering 4 en 5 zit tien minuten, tussen taakuitvoering 5 en 6 acht minuten en tussen taakuitvoering 6 en 7 zit achteneenhalve minuut.

De meest aannemelijke verklaring is dat er bij eerdere gevallen van *werkblad ophalen* sprake is van ‘transfer’, van verwante taken die vlak daarvoor zijn uitgevoerd. Voorafgaand aan taakuitvoering 5 voert Willem bijvoorbeeld de taken *werkblad bewaren* en *werkblad leegmaken* uit, die voor een deel dezelfde menukeuzes vereisen als *werkblad ophalen*. Bij deze twee taken verwoordt Willem meerdere (functionele) stappen, zoals “ik doe bestand” en “verwijder”. Vervolgens haalt hij zonder commentaar het nieuwe werkblad op. Aan de zesde taakuitvoering van *werkblad ophalen* gaan deze basistaken niet vooraf; hier haalt Willem een nieuw werkblad op zonder de moeite te nemen het oude te bewaren en leeg te maken.

Verklaring 5: een van de menunamen heeft voor de gebruiker een negatieve connotatie

Bij Titia vind ik twee voorbeelden van decompilering doordat een menunaam voor haar een negatieve connotatie heeft. In beide gevallen gaat het om de menu-optie “verwijder”, die gebruikt kan worden om het werkblad leeg te maken.

De tiende keer dat Titia het scherm leegmaakt, verwoordt ze vijf stappen. Bij taakuitvoering negen waren dat er nog twee. Voor de extra stappen lijken twee aanleidingen te zijn. De eerste is een syntactische fout: om het menu te activeren drukt Titia op alt-b in plaats van op slash. Ze is dat gewend vanuit een ander programma. Wat echter ook meespeelt, is dat Titia moeite heeft met de menunaam *verwijder*. Vanwege de associatie met “haal alles weg” lijkt ze even te aarzelen voordat ze op enter drukt om de menukeuze te bevestigen.

“Maak het scherm leeg.

Neehee. Sllash. Hè. Verwijder. Ik vind verwijder echt heel raar. Het is net of je gewoon alles, of het weg is. Maar het zal wel, daar gaat ie, enter.”

Ook bij de twaalfde keer *scherm leegmaken* voert Titia een extra stap uit.

Opnieuw lijkt de lijkt de negatieve connotatie van de term *Verwijder* een rol te spelen:

“God, wat wonen d’r veel mensen in dit huis. Ok. Weg, weg. Hè wat is dit toch. Dit is heel onhandig. Moet je eerst weer naar menu. Krijgen we dat verwijder weer. Verwijder. Goed.

Maak het scherm leeg.
dat is dus gebeurd.
Andere berekeningen.”

Samenvattend heb ik dus vijf mogelijke verklaringen gevonden voor het terugschakelen naar een minder gecompileerde regelset.

1. De gebruiker heeft bij de voorgaande uitvoering van dezelfde taak een fout gemaakt. Om te voorkomen dat dezelfde fout opnieuw wordt gemaakt gaat hij/zij nu bedachtzamer ('declaratiever') te werk;
2. De gebruiker gaat bedachtzamer te werk dan omdat hij/zij bij deze taakuitvoering meer belang hecht aan het resultaat dan bij de voorgaande;
3. De handleiding zet aan tot decompileren;
4. De voorgaande taakuitvoering vond plaats vlak na de uitvoering van een of meer sterk verwante taken. Bij de taakuitvoering die een 'piek' laat zien is dat niet het geval. Daardoor heeft de gecompileerde regelset op het 'piekmoment' minder sterkte;
5. De huidige taakuitvoering vergt een menu-optie, waarvan de naam voor de gebruiker een negatieve connotatie heeft.

De verklaringen 1, 2 en 5 lijken verbijzonderingen te zijn van Andersons algemene verklaring voor het feit dat procedureel leren zo geleidelijk en moeizaam verloopt. Omdat producties rechtstreeks controle hebben over het gedrag zou het gevaarlijk zijn wanneer ze in één keer in hun uiteindelijke, volledig geproceduralizeerde vorm in het geheugen konden worden opgeslagen. Als een procedure niet werkt (verklaring 1), of als de gebruiker daaraan twijfelt (verklaring 2 en 5) wordt een declaratievere procedure ingezet, waarbij de gebruiker meer bewuste controle heeft over de taakuitvoering. Ook verklaring 4 is aan Anderson te relateren. In ACT* zijn producties toegankelijker naarmate ze meer sterkte hebben. Sterkte wordt bepaald door *frequentie* (naarmate producties vaker met succes worden toegepast krijgen ze meer sterkte) en *tijd* (producties waarvan de toepassing korter geleden is hebben meer sterkte). Verklaring 3, afremming door de handleiding, is moeilijker binnen Andersons theorie te plaatsen. In zijn beschrijving van de architectuur en de ontwikkeling van het cognitieve systeem abstraheert Anderson van de omgeving waarin dat systeem functioneert.

Tabel 5 laat zien hoe de terugvalmomenten van de proefpersonen over de vijf verklaringen verdeeld zijn.

Fouten bij de vorige uitvoering van een taak blijken het vaakst aanleiding te geven om meer stappen te verwoorden. Ook de handleiding speelt bij alle proefpersonen een rol. Enigszins opvallend is het aantal keer dat Leonie decompileert omdat ze veel waarde hecht aan het resultaat van de taakuitvoering. Van de andere verklaringen heb ik maar enkele voorbeelden gevonden.

7.4 Verdeling van condities en acties over kennisniveaus bij decompilering Teruggrijpen naar een declaratievere regelset, betekent dat de gebruiker om een bepaalde reden meer redeneert over de juiste stappen dan bij vorige taakuitvoeringen. Het lijkt interessant te kijken welke kennisniveaus de gebruikers in hun redeneringen betrekken. Ik veronderstel immers

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

Tabel 5: Aantallen en percentages decompileringen per verklaring

proefpersoon toetsprestaties	Willem laag		Leonie hoog		Marjan laag		Titia hoog	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
fout bij vorige uitvoering zelfde taak	4	44	5	56	1	33	9	70
remmend effect van handleiding	3	33	1	11	2	67	1	8
resultaat van de taak is relatief belangrijk	0	0	3	33		0	0	0
menunaam heeft negatieve connotatie	0	0	0	0		0	2	15
taak maakt geen deel uit van reeks verwante taken	2	22	0	0		0	1	8
totaal aantal decompileringen	9		9		3		13	

dat de verdeling van condities en acties over de kennisniveaus iets zegt over de kwaliteit van de redeneringen. In tabel 6 is per kennisniveau het percentage verwoorde condities en acties weergegeven. Bij Leonie en Titia, zijn de condities en acties meer verdeeld over de verschillende niveaus dan bij Willem en Marjan. Opvallend bij Marjan is het aantal communicatieve condities en acties dat zij verwoordt op ‘terugvalmomenten’. Een voorbeeld is de achtste keer dat ze het scherm leegmaakt. Marjan zegt dan:

“Leegmaken. Wijzigingen verliezen? Zeg ik dus weer ja.”

Deze uiting wijst erop dat Marjan hier niet klakkeloos op een toets drukt, maar zich realiseert wat de functie is van de betreffende (syntactische) handeling.

Tabel 6: Verdeling van condities en acties over kennisniveaus op terugvalmomenten

proefpersoon toetsprestaties	Willem laag		Leonie hoog		Marjan laag		Titia hoog	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
kennisniveau								
mentaal	0	0	1	3	0	0	0	0
reëel	6	32	9	26	1	6	19	22
functioneel	0	0	7	21	0	0	27	31
communicatief	1	5	3	9	4	23	2	2
systeem	1	5	2	6	0	0	2	2
syntactisch	11	58	12	35	12	71	37	42
totaal aantal verwoorde condities/acties	19		34		17		87	

7.5 Compilering in relatie tot toetsprestaties Om ideeën te vormen over mogelijke verbanden tussen (de)compilering en toetsprestaties heb ik de scores uit de voorgaande tabellen geordend van hoog naar laag. Uit deze rangordening (zie voor de volledige uitschrijving van de geordende scores Glasbeek 2001: 283–286) komen geen overduidelijke patronen tevoorschijn die wijzen op een relatie tussen de ontwikkeling van het regelsysteem en de toetsprestaties van de proefpersonen. Het enige opvallende verschil tussen de twee goede en de twee slechte presteerders is de verdeling van condities en acties over kennisniveaus op de momenten dat er wordt teruggegrepen naar een declaratievere regelset (zie tabel 7 t/m 11).

Tabel 7: Percentage condities en acties op reëel niveau op terugvalmomenten

proefpersoon	toetsprestatie	percentage condities en acties
Willem	Laag	32 (6)
Leonie	Hoog	26 (9)
Titia	Hoog	22 (19)
Marjan	Laag	6 (1)

Tabel 8: Percentage condities en acties op functioneel niveau op terugvalmomenten

proefpersoon	toetsprestatie	percentage condities en acties
Titia	hoog	31 (27)
Leonie	hoog	21 (7)
Willem	laag	0 (0)
Marjan	laag	0 (0)

Tabel 9: Percentage condities en acties op communicatief niveau op terugvalmomenten

proefpersoon	toetsprestatie	percentage condities en acties
Marjan	laag	23 (4)
Leonie	hoog	9 (3)
Willem	laag	5 (1)
Titia	hoog	2 (2)

Tabel 10: Percentage condities en acties op systeemniveau op terugvalmomenten

proefpersoon	toetsprestatie	percentage condities en acties
Leonie	hoog	6 (2)
Willem	laag	5 (1)
Titia	hoog	2 (2)
Marjan	laag	0 (0)

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

Tabel 11: Percentage condities en acties op syntactisch niveau op terugvalmomenten

proefpersoon	toetsprestatie	percentage condities en acties
Marjan	laag	71 (12)
Willem	laag	58 (11)
Titia	hoog	42 (37)
Leonie	hoog	35 (12)

Bij de twee goede presteerders, Leonie en Titia zijn de condities en acties wat beter verdeeld over de kennisniveaus. Bij Marjan en Willem, de twee minder goede presteerders, overheersen op de terugvalmomenten de condities en acties op syntactisch niveau. Met name het functionele niveau wordt door hen op deze momenten verwaarloosd. Mogelijk resulteert dat bij hen in een minder goed mentaal model van de structuur van het programma.

De modellen van het regelsysteem laten geen duidelijke samenhang zien tussen de inhoud en structuur van het regelsysteem en de toetsprestaties van gebruikers; het model van Titia, die hoog heeft gescoord op de toetsen onderscheidt zich niet van dat Willem en Marjan die beiden laag hebben gescoord.

9. Conclusies en discussie

Ik heb in dit artikel laten zien hoe Andersons theorie over procedureel leren gebruikt kan worden bij het analyseren van vaardigheidontwikkeling bij gebruikers van een leshandleiding.

Een rationele analyse (waarvan het resultaat staat samengevat in paragraaf 2.2.3) en de analyse van vier hardopdenkprotocollen hebben een instrument opgeleverd waarmee de ontwikkeling van beginnende computergebruikers in beeld kan worden gebracht. Met behulp van dit instrument kan de constructie van kennisstructuren en de ontwikkeling van vaardigheid, in relatie tot de handleiding, preciezer worden onderzocht. Mogelijk is de hier beschreven analysemethode ook interessant voor bestudering van andere (cognitieve) vaardigheden.

Daarnaast hebben de analyses een beeld opgeleverd van compilering bij vier individuele gebruikers. Opvallend is dat drie van de vier een ontwikkeling laten zien waarvan ik veronderstel dat die ongunstig is. De procedures die ze gebruiken worden snel gecompileerd; al bij de derde of vierde taakuitvoering verwoorden ze vaak nog maar twee stappen. Het gemiddeld aantal verwoorde stappen is bij deze proefpersonen dan ook laag (2.7). Alleen Leonie blijft lang in het declaratieve stadium; zij verwoordt gemiddeld 6,6 stappen. Leonies goede prestaties op de toetsen zouden daarmee kunnen samenhangen. De andere goede presteerder, Titia, compileert echter net zo snel als de twee minder goede presteerders, Willem en Marjan. Wel valt op dat de verdeling over kennisniveaus op momenten van decompilering bij Titia (net als bij Leonie) wat beter is dan bij Willem en Marjan. Ten slotte lijkt de handleiding gebruikers aan te kunnen zetten tot decompilering. In alle vier de

protocollen komen decompileringen voor die terug te voeren zijn op een remmend effect van de handleiding. In alle gevonden gevallen worden de proefpersonen afgeremd doordat stap voor stap-instructies worden afgewisseld met beschrijvingen van de resultaten van handelingen.

Noten

- 1 Ik ga er dus vanuit dat veel lezers van het Tijdschrift boven de 30 zijn en hun computerdebuut beleefden met WordPerfect.
- 2 De proefpersonen namen deel aan een grootschaliger experimenteel onderzoek naar de effecten van het type oefening in de leshandleiding en de mate van doelgerichtheid van de gebruiker. Voor een bespreking van dit onderzoek verwijs ik naar Glasbeek (2000) en naar Glasbeek (2001: 98-158).
- 3 een uitvoeriger beschrijving van het ACT* framework en van mijn interpretatie daarvan geef ik in Glasbeek (2001: 32:47)
- 4 de * is bedoeld om de theorie te onderscheiden van eerdere versies van ACT.
- 5 inspringen geeft aan dat het gaat om een subdoel
- 6 In werkelijkheid was de definitie iets ingewikkelder. Bepaalde gevallen waarin meer stappen werden verwoord dan de vorige keer heb ik niet meegeteld, namelijk die waarin het verwoorden van meer stappen kan worden teruggevoerd op kenmerken van de reële taak, of op een syntactische fout tijdens de taakuitvoering. Het verwoorden van minder stappen betekent in deze gevallen niet dat de gebruiker 'declaratiever' te werk gaat; de taakuitvoering vergt gewoon meer (syntactische) handelingen, bijvoorbeeld omdat de proefpersoon de fout moet herstellen. (Zie voor meer uitleg Glasbeek 2001: 267-271)
- 7 Om ideeën te krijgen over het verband tussen vaardigheidontwikkeling en experimentele conditie heb ik bovendien voor gezorgd dat alle condities in de selectie vertegenwoordigd waren. (zie verder Glasbeek, 2001:258:311).
- 8 De syntactische handelingen staan tussen haakjes, omdat ze niet worden verwoord.
- 9 Om ruimte te besparen worden de protocolfragmenten vanaf hier niet meer vertaald naar ALS..DAN-regels.

Bibliografie

- Anderson, J.R. (1983).** *The architecture of cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Charney, D., L. Reder & G. Wells (1988).** Studies of elaboration in instructional texts. In: S. Doheny-Farina (ed.), *Effective documentation: what we can learn from research* (pp. 47-72). Cambridge MA: MIT Press.
- Breuker, J.A. e.a. (1986).** Hardopdenkanalyse en protokolanalyse. *Tijdschrift voor onderwijsresearch*, 5 (pp.241-254).
- Charney, D. en L. Reder (1987).** Initial skill learning: an analysis of how elaborations facilitate the three components. In: P. Morris (ed.), *Modelling Cognition* (pp.135-165). Chichester, England: Wiley.
- Glasbeek; H. (2001).** "Ik doe wel wat hier staat, maar hij niet." Een onderzoek naar vaardigheidvererving door gebruikers van leshandleidingen bij een computerprogramma. Proefschrift Universiteit Utrecht
- Glasbeek, H. (2000).** 'Probeer u dit eens zelf'. Effecten van oefeningen in leshandleidingen op kennis en vaardigheden van softwaregebruikers. In: R. Neutelings, N.Ummelen, A. Maes (eds.), *Over de grenzen van de Taal-beheersing? Onderzoek naar taal, tekst en communicatie* (pp.205-216). Den Haag: SDU Uitgevers
- Maes, F., N. Ummelen en H. Hoeken (1996).** *Instructieve teksten. Analyse, ontwerp en evaluatie*. Bussum: Coutinho.

Compilering bij het verwerven van vaardigheid met een computerprogramma

- Meij, H. van der & J.M. Carroll (1998).** Principles and heuristics for designing minimalist instruction. In: J.M. Carroll (ed.), *Minimalism beyond the Nurnberg Funnel* (pp.19-46). Cambridge etc.: MIT Press.
- Shneiderman, B. (1992).** *Designing the user interface: strategies for effective human-computer interaction*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley
- Ummelen, N. (1996).** *Procedural and declarative information in software manuals. Effects on information use, task performance and knowledge*. Proefschrift Universiteit Twente.

De relatieve overtuigingskracht van anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie

1. Inleiding¹

In populaire modellen voor het overtuigingsproces zoals het Elaboration Likelihood Model (ELM: Petty & Cacioppo, 1986) en het Heuristic-Systematic Model (HSM: Chaiken, 1987) is een belangrijke rol weggelegd voor argumentatie. In beide modellen wordt verondersteld dat als lezers gemotiveerd én in staat zijn om de tekst kritisch te beoordelen, de beslissing om het gepropageerde standpunt te accepteren vooral wordt bepaald door de kracht van de aangevoerde argumenten. McGuire (2000) merkt op dat er weinig onderzoek is verricht naar de vraag welke argumenttypen en evidentievormen als overtuigender worden ervaren. Met dit onderzoek proberen we een bijdrage te leveren aan het antwoord op die vraag.

1.1 Argumentatie in persuasieve documenten

Persuasieve documenten worden vaak ontworpen om het gedrag van de lezers te beïnvloeden: stoppen met roken, minder drinken, veilig vrijen of een Miele wasmachine kopen. Het (meestal impliciete) standpunt luidt dan dat stoppen met roken etc. beter is dan het alternatief (doorgaan met roken, veel drinken, etc.). Ter ondersteuning van dergelijke standpunten wordt vaak pragmatisch argumentatie aangevoerd: argumentatie op basis van voor- en nadelen (Schellens & Verhoeven, 1994, p. 155). De argumentatie moet aannemelijk maken dat de

Samenvatting

Standpunten over de waarschijnlijkheid dat een bepaald gevolg zal optreden, kunnen met behulp van anekdotische, statistische, causale of autoriteitsevidentie worden onderbouwd. In dit onderzoek stond de vraag centraal of die verschillende vormen even effectief zijn. Daartoe beoordeelden 160 proefpersonen de aannemelijkheid van 20 verschillende standpunten waarvoor of geen evidentie, of één van de vier evidentievormen werd aangevoerd. De resultaten laten zien dat anekdotische evidentie minder effectief is dan de andere drie evidentievormen. Mogelijk is deze lagere overtuigingskracht het gevolg van het type standpunt dat wordt verdedigd.

gevolgen van het gepropageerde gedrag positiever uitvallen dan de gevolgen van het alternatieve gedrag.

Hoeken (1997) laat zien hoe het concept van pragmatische argumentatie overeenkomt met de ideeën die er binnen de normatieve besliskunde leven over rationele oordeelsvorming. Bij dergelijke modellen wordt de relatieve aantrekkelijkheid van de keuze-alternatieven gebaseerd op de verwachtingswaarde van elk alternatief. De verwachtingswaarde wordt berekend door voor elk alternatief de waarschijnlijkheid van een gevolg te vermenigvuldigen met de wenselijkheid van dat gevolg. Vervolgens worden de resulterende scores per alternatief opgeteld en dat levert de zogenaamde verwachtingswaarde op. Volgens de normatieve besliskunde moet de rationele beslisser het alternatief kiezen met de hoogste verwachtingswaarde.

De verwachtingswaarde van een keuze wordt dus bepaald door de waarschijnlijkheid én de wenselijkheid van de gevolgen die een keuze kan hebben. Op basis van dit uitgangspunt concludeert Hoeken (1998, p. 119) dat een sterk pro-argument het zeer waarschijnlijk maakt dat de keuze een zeer wenselijk gevolg zal opleveren; een sterk contra-argument, daarentegen, maakt het zeer waarschijnlijk dat de keuze een zeer onwenselijk gevolg oplevert.² Als de lezers van een persuasief document niet zonder meer accepteren dat het gepropageerde alternatief waarschijnlijk wenselijke gevolgen oplevert, dan zal de ontwerper daarvoor evidentie moeten aandragen.

Lezers kunnen zowel twifelen aan de wenselijkheid als de waarschijnlijkheid van de gevolgen. Areni en Lutz (1988) betogen dat het bepalen van de wenselijkheid van een gevolg gemakkelijker is dan het bepalen van de waarschijnlijkheid van een gevolg. Lezers vinden het bijvoorbeeld moeilijker om te bepalen hoe waarschijnlijk het is dat een nieuw verwarmingsstelsel de energiekosten drukt dan om te bepalen hoe wenselijk het is dat de kosten omlaag gaan. Het ligt daarom voor de hand dat evidentie ter ondersteuning van een waarschijnlijkheidsstandpunt vaker wordt gegeven dan evidentie ter ondersteuning van een wenselijkheidsstandpunt. Dat blijkt ook het geval. Zo concluderen Schellens en De Jong (2000, p. 294) na een analyse van een twintigtal voorlichtingsdocumenten dat de wenselijkheid en onwenselijkheid van gevolgen vaak onuitgesproken blijft. “Dat vrolijkheid en zelfverzekerdheid gewenst zijn en vermoeidheid en lusteloosheid ongewenst, moet voor zich spreken en doet dat natuurlijk ook.” In dit onderzoek richten wij ons uitsluitend op evidentie die wordt aangevoerd ter ondersteuning van waarschijnlijkheidsstandpunten.

1.2 Verschillende vormen van evidentie Ter ondersteuning van een waarschijnlijkheidsstandpunt kunnen verschillende vormen van evidentie worden aangevoerd. In dit onderzoek stellen we er vier centraal: anekdotische evidentie, statistische evidentie, causale evidentie en autoriteitsevidentie. In navolging van Rieke en Sillars (1984, p. 92) verstaan we onder anekdotische evidentie het aanvoeren van een specifiek geval of voorbeeld. Statistische evidentie wordt gevormd door de getalsmatige samenvatting van een aantal specifieke gevallen (Rieke & Sillars, 1984, p. 94). Causale evidentie houdt in dat het optreden van het gevolg wordt verklaard (of voorspeld) op basis van een oorzaak-gevolg relatie (Rieke & Sillars, 1984, pp. 74-75). Autoriteitsevidentie wordt gevormd door het aanhalen van de opinie van een deskundige op het desbetreffende terrein (Rieke & Sillars, 1984, p. 94).

De keuze voor deze evidentievormen is ingegeven door twee overwegingen. De eerste overweging is dat de overtuigingskracht van deze vormen van evidentie al verschillende malen empirisch is onderzocht. Een overzicht van dat onderzoek staat in de volgende para-

graaf. Door aan te sluiten bij deze onderzoekslijn wordt de empirische basis voor het voorspellen en interpreteren van eventuele verschillen steviger. De tweede overweging is dat er een analogie bestaat tussen deze evidentievormen en de data zoals die worden opgeleverd met behulp van de belangrijkste onderzoeksvormen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Bij argumenten wordt de evidentie ingezet om te beargumenteren dat een bepaald verschijnsel zich in de werkelijkheid zal voordoen. Wetenschappelijk onderzoek is gericht op het verzamelen van gegevens met als doel “het vergroten van onze algemene kennis van de werkelijkheid” (Swanborn, 1987, p. 20).

Swanborn (1987) onderscheidt drie grondvormen van wetenschappelijk onderzoek: het experiment, de enquête en het gevalsonderzoek. Het experiment wordt ingezet ter vaststelling van causale (of liever: conditionele) relaties tussen verschillende factoren. De uitkomst van een experiment levert causale evidentie. De enquête levert veelal statistische evidentie op die vaak wijst op (correlationele) verbanden tussen twee factoren zoals bepaalde politieke voorkeuren en sociaal-economische status. Middels gevalsonderzoek probeert men een zo adequaat en correct mogelijke beschrijving te geven van een geval of verschijnsel; deze onderzoeksvorm levert daarmee anekdotische evidentie op. Er lijkt dus een duidelijke parallel te bestaan tussen de methoden die in wetenschappelijk onderzoek worden ingezet om onze kennis van de werkelijkheid te vergroten en de evidentie die wordt ingezet om standpunten over verschijnselen in die werkelijkheid te ondersteunen. Er is geen onderzoeksvorm die autoriteitsevidentie oplevert (tenzij het interviewen van informanten als aparte onderzoeksvorm wordt beschouwd). Wel kan het veelvuldig citeren van bronnen in wetenschappelijke artikelen worden opgevat als het inzetten van autoriteitsevidentie in het wetenschappelijk bedrijf.

1.3 Empirisch onderzoek naar de relatieve overtuigingskracht van evidentievormen In een aantal onderzoeken is de relatieve overtuigingskracht van verschillende vormen van evidentie onderzocht. Het vaakst is daarbij de overtuigingskracht van anekdotische evidentie vergeleken met die van statistische evidentie. Baesler en Burgoon (1994) rapporteren de resultaten van 19 experimenten met deze onderzoeksvraag. In 13 onderzoeken bleek de anekdotische evidentie overtuigender dan de statistische, in 2 onderzoeken bleek het omgekeerde het geval en in de resterende 4 onderzoeken werd geen verschil gevonden. Deze resultaten lijken vrij eenduidig aan te geven dat anekdotische evidentie overtuigender is dan statistische evidentie.

Baesler en Burgoon (1994) merken echter op dat in veel van deze onderzoeken de anekdotische evidentie niet alleen verschilde van de statistische evidentie wat betreft het aantal waarnemingen. Zo was de anekdotische evidentie vaak langer, begrijpelijker en levendiger dan de statistische evidentie. Baesler en Burgoon onderzochten of anekdotische evidentie ook overtuigender is als deze net zo lang, begrijpelijk en levendig is als de statistische evidentie. Daartoe voerden ze statistische of anekdotische evidentie aan ter ondersteuning van het standpunt dat jeugdige criminelen niet tot volwassen criminelen hoeven op te groeien. Ze manipuleerden naast de aard van de evidentie ook de levendigheid van de evidentie. Zo ontwierpen ze saai én levendige anekdotische en statistische evidentie. Vervolgens bleek dat, mits de levendigheid van de evidentie constant werd gehouden, juist de statistische evidentie overtuigender was dan de anekdotische evidentie.

Het onderzoek van Baesler en Burgoon (1994) lijkt erop te wijzen dat de vele onderzoeken waarin de anekdotische evidentie overtuigender leek dan de statistische evidentie

eigenlijk geïnterpreteerd moeten worden als: levendige evidentie is overtuigender dan saai. Het betreft hier echter slechts één onderzoek met één standpunt. Hoeken en van Wijk (1997) trachten in hun onderzoek de resultaten van Baesler en Burgoon te repliceren. Zij manipuleren de aard van de evidentie ter ondersteuning van een waarschijnlijkheidsstandpunt (plaatsing van extra straatlantaarns in de gemeente Haaksbergen leidt tot een afname van het aantal inbraken). Zij voeren statistische evidentie aan (de resultaten van een onderzoek van de VNG onder 48 (grote en kleine) plaatsen in het land waar de plaatsing van extra straatlantaarns had geleid tot een daling van het aantal inbraken met 42%), of anekdotische evidentie: de ervaringen van een gemeente waar plaatsing van extra straatlantaarns leidde tot een daling van het aantal inbraken met 42%. Van de anekdotische evidentie waren twee versies opgesteld: één waarbij de voorbeeldgemeente sterk leek op Haaksbergen (Oldenzaal) en één waarbij de voorbeeldgemeente sterk afweek (Leiden).

De proefpersonen in het onderzoek van Hoeken en van Wijk (1997) vonden de statistische evidentie even levendig als de anekdotische evidentie. De anekdotische evidentie bestaande uit de ervaringen van de sterk verschillende gemeente (Leiden) werd als minder relevant en minder deugdelijk beoordeeld dan die bestaande uit de sterk gelijkende gemeente (Oldenzaal). Deze laatste vorm van evidentie werd als even relevant en deugdelijk beoordeeld als de statistische evidentie. De verschillende evidentievormen hadden echter geen verschillende invloed op de acceptatie van het standpunt: dat werd even sterk onderschreven of het nu werd ondersteund door statistische, anekdotische gelijkende, of anekdotisch afwijkende evidentie.

Het lijkt tegenstrijdig dat mensen even sterk overtuigd worden door twee vormen van anekdotische evidentie terwijl ze de een als minder relevant en deugdelijk beoordelen dan de ander. Hun oordeel over de kwaliteit van de evidentie werd echter pas bevraagd nadat ze hun oordeel over de waarschijnlijkheid van het standpunt hadden gegeven. Mogelijk realiseerden ze zich pas dat de ervaringen van de sterk verschillende gemeente minder relevant waren toen er expliciet naar de kwaliteit van die evidentie werd gevraagd. De resultaten verschillen ook van die gerapporteerd door Baesler en Burgoon (1994). Deze laatste vonden immers dat de statistische evidentie overtuigender was dan de anekdotische evidentie. Dit verschil is mogelijk veroorzaakt doordat bij oppervlakkige beschouwing alle evidentievormen in het materiaal van Hoeken en van Wijk (1997) statistisch van aard lijken te zijn. Immers, in alle gevallen is sprake van een daling van 42%. Bij de anekdotische evidentie is dat percentage gebaseerd op de ervaringen van één gemeente, bij de statistische op basis van 48 gemeenten. Mogelijk hebben veel proefpersonen dit over het hoofd gezien.

In een vervolgonderzoek vergelijkt Hoeken (2001) opnieuw de relatieve overtuigingskracht van anekdotische en statistische evidentie. In dit geval gaat het om de vraag of een multifunctioneel cultureel centrum in Doetinchem winstgevend zal zijn. De statistische evidentie bestaat (opnieuw) uit een onderzoek van de VNG naar de winstgevendheid van dergelijke centra in een groot aantal gemeenten in Nederland. De anekdotische evidentie bestaat uit de ervaringen van de gemeente Groningen met de winstgevendheid van het daar gebouwde multifunctioneel cultureel centrum. Groningen wijkt af van Doetinchem. Daar is bewust voor gekozen omdat in het eerdere onderzoek van Hoeken en van Wijk (1997) de ervaringen van de minder vergelijkbare gemeente weliswaar als minder relevant maar toch als even overtuigend werden ervaren.

Naast deze twee evidentievormen, introduceert Hoeken (2001) een nieuwe vorm van evidentie. Hij biedt namelijk ook causale evidentie ter ondersteuning van het standpunt dat

het cultureel centrum winstgevend zal zijn. Deze evidentie bestaat uit de mededelingen dat veel inwoners van Doetinchem naar Arnhem gaan om daar het cultureel centrum te bezoeken. Bovendien is een populair filmhuis in een nabijgelegen gemeente afgebrand. Ten slotte wonen in Doetinchem relatief veel cultuurminnaars. Hoeken veronderstelt dat deze causale evidentie overtuigender zal zijn dan de statistische en anekdotische evidentie. Die veronderstelling is gebaseerd op het onderzoek van Slusher en Anderson (1996).

Slusher en Anderson (1996) onderzochten de relatieve overtuigingskracht van statistische versus causale evidentie. Het standpunt dat Aids niet via oppervlakkige contacten kan worden opgelopen werd óf onderbouwd met statistische gegevens (bijv.: in een onderzoek naar meer dan 100 gezinnen waarvan één gezinslid met Aids was besmet zonder dat de anderen hiervan op de hoogte waren en waarin normale familie-interacties plaatsvonden zoals omhelzen, kussen, samen eten en slapen, vond geen enkel geval van Aids-besmetting plaats), óf met causale evidentie (bijv.: De concentratie van het Aids virus in speeksel is laag terwijl de concentratie erg hoog moet zijn en bovendien in de bloedstroom terecht moet komen wil een ander besmet worden). Zij vonden dat de presentatie van causale evidentie tot een sterkere acceptatie van het standpunt leidde dan presentatie van de statistische evidentie.

Hoeken (2001) vergelijkt dus de relatieve overtuigingskracht van anekdotische, statistische en causale evidentie. De drie verschillende vormen worden alle als even levendig beoordeeld. Er treedt een effect op bij de acceptatie van het standpunt. De statistische evidentie wordt overtuigender gevonden dan de anekdotische en causale evidentie (die qua overtuigingskracht niet van elkaar verschillen). Net als in het eerdere onderzoek hebben de proefpersonen vervolgens ook de kwaliteit van de argumenten beoordeeld. De causale en de statistische evidentie werden als even sterk beoordeeld. De anekdotische evidentie werd als het zwakst beoordeeld. Opnieuw is er dus een discrepantie op tussen de gepercipieerde argumentkwaliteit en de daadwerkelijke overtuigingskracht.

De resultaten van Hoeken (2001) komen niet overeen met die van Slusher en Anderson (1996). Waar de laatsten een grotere overtuigingskracht van causale evidentie rapporteren in vergelijking met statistische evidentie, vindt Hoeken het omgekeerde patroon. Nadere beschouwing leert dat de causale evidentie van Slusher en Anderson afkomstig lijkt te zijn uit een wetenschappelijke bron. Voor het vaststellen van de concentratie van een virus in het speeksel is immers specialistische apparatuur en kennis nodig. Dat aura van wetenschappelijkheid moet de causale evidentie in het onderzoek van Hoeken ontberen. Wellicht dat dit verschil de tegenstrijdige resultaten kan verklaren.³

1.4 De onderzoeksvraag De resultaten van bovenstaande onderzoeken laten zien dat de overtuigingskracht van de verschillende evidentievormen kan verschillen. Eenduidige interpretaties van die verschillen zijn echter niet mogelijk. Dit komt onder andere doordat in de meeste onderzoeken de overtuigingskracht van slechts twee evidentievormen met elkaar worden vergeleken. In geen enkel onderzoek worden de vier evidentievormen (anekdotisch, statistisch, causaal en autoriteit) rechtstreeks met elkaar vergeleken. In dit onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

Zijn er verschillen in overtuigingskracht tussen anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie?

In de vorige onderzoeken werd telkens slechts één standpunt en één concretisering van de

verschillende evidentievormen gebruikt. De generaliseerbaarheid van de resultaten voor andere standpunten en concretisering van evidentievormen is dan ook beperkt. In dit onderzoek wordt de onderzoeksvraag beantwoord door proefpersonen niet de acceptabiliteit van één standpunt met één concretisering van een evidentievorm te laten beoordelen, maar door ze twintig standpunten met verschillende concretisering van evidentievormen te laten beoordelen. Met een dergelijke opzet is het wel mogelijk om te toetsen in hoeverre verschillen in overtuigingskracht generaliseerbaar zijn over verschillende standpunten en vormen van evidenties.

2. Methode

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is aan proefpersonen een twintigtal standpunten voorgelegd. Deze standpunten werden zonder evidentie of met één van de vier evidentievormen aangeboden. De proefpersonen beoordeelden vervolgens de waarschijnlijkheid dat het in het standpunt genoemde gevolg daadwerkelijk zou optreden.

2.1 Materiaal Het materiaal bestond uit twintig standpunten waarin een relatie werd gelegd tussen de aan- of afwezigheid van een kenmerk en een gevolg, bijvoorbeeld:

Ontspanningsruimtes in kantoren leiden tot een sterke daling van het ziekteverzuim in Nederland.

Voor elk standpunt werden vier verschillende vormen van evidentie ontwikkeld. De anekdotische evidentie bestond uit de ervaringen van één persoon, bijvoorbeeld:

Thomas Kepers werkt in een groot kantorenpand in de randstad. Sinds hij gebruik maakt van de gezamenlijke relax-ruimte op de tweede verdieping van zijn kantoor, heeft hij zich nooit meer ziek hoeven melden.

De statistische evidentie bestond uit een cijfermatige samenvatting van een groot aantal gevallen, bijvoorbeeld:

Van 1990 tot 2000 werd er een grootschalig onderzoek gedaan naar de effecten van ontspanningsmogelijkheden op het werk. Bij bedrijven die deze voorzieningen boden, bleek 24 % minder ziekteverzuim voor te komen.

De causale evidentie bestond uit het noemen van (oorzaak-gevolg) relaties die als verklaring dienden voor het noodzakelijk optreden van het gevolg, bijvoorbeeld:

Door relax-kamers op het werk te plaatsen, kunnen werknemers een uur per dag ontspannen tijdens hun drukke werkzaamheden. Daardoor vermindert de werkdruk en de stress van de werknemers, wat leidt tot gezondere werknemers.

De autoriteitsevidentie, ten slotte, bestond uit het opvoeren van een deskundige die het standpunt nog een keer herhaalde, bijvoorbeeld:

Prof. de Boer is een vooraanstaand onderzoeker op het gebied van vrije tijd en bedrijf. In zijn boek “Ruimte voor ontspanning” brengt hij naar voren dat het inrichten van ontspanningsruimten het aantal zieken vermindert.

Voor twintig standpunten werden volgens dit stramen steeds vier verschillende concretiserings van anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie opgesteld. De lengte van de verschillende evidentievormen werd per standpunt zoveel mogelijk constant gehouden.

2.2 Proefpersonen In totaal namen 160 proefpersonen vrijwillig deel aan het onderzoek. Het aantal vrouwen was iets hoger (84) dan het aantal mannen (76). De leeftijd varieerde van 17 tot 85 jaar met een gemiddelde van 29,7. De hoogst genoten opleiding varieerde van de ULO tot een voltooide wetenschappelijke opleiding.

2.3 Onderzoeksontwerp Gebruikmakend van een latin square design werd er voor gezorgd dat elke proefpersoon alle twintig standpunten beoordeelde. In willekeurige volgorde werden vier van die standpunten zonder evidentie aangeboden, vier met anekdotische, vier met statistische, vier met causale en vier met autoriteitsevidentie. Door met vijf lijsten te werken werd er zorg voor gedragen dat elk standpunt met elk evidentietype door evenveel proefpersonen werd beoordeeld. De volgorde van de standpunten was wel steeds dezelfde.

2.4 Instrumentatie De verschillende standpunten werden aangeboden in een vragenlijst waarin de standpunten en evidentie werden aangeboden. Na elke tekst werd het standpunt herhaald en werd de proefpersoon gevraagd om op een vijfpuntsschaal aan te geven hoe waarschijnlijk het was dat het in het standpunt geformuleerde gevolg inderdaad optrad, bijvoorbeeld:

Ontspanningsruimtes in kantoren leiden tot een sterke daling van het ziekteverzuim
Zeer onwaarschijnlijk 1 2 3 4 5 zeer waarschijnlijk

Daarna werd hun oordeel gevraagd over de begrijpelijkheid van de redenering.

Ik vind deze redenering
Zeer moeilijk te begrijpen 1 2 3 4 5 zeer makkelijk te begrijpen

Dit begrijpelijkheidsoordeel werd alleen gevraagd als het standpunt werd onderbouwd door evidentie, niet als de proefpersoon alleen het standpunt zonder verdere onderbouwing had gelezen. De begrijpelijkheid werd bevraagd om te controleren of bepaalde evidentietypen moeilijker te begrijpen waren dan andere. De complexiteit van de evidentie zou de overtuigingskracht ervan kunnen beïnvloeden. Aan het einde van de vragenlijst werd nog naar het geslacht, de leeftijd en de hoogst genoten opleiding van de proefpersoon gevraagd.

2.5 Procedure Het onderzoek werd afgenomen onder treinreizigers. Zij werden benaderd met de vraag of ze wilden deelnemen aan het onderzoek naar hun opinie over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Als ze toestemden, werd hun de vragenlijst overhandigd en werden eventuele vragen beantwoord. Nadat ze de vragenlijst hadden ingevuld, werd het doel

De relatieve overtuigingskracht van anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie

van het onderzoek besproken. Het afnemen van het onderzoek nam gemiddeld 15 minuten in beslag.

3. Resultaten

De waarschijnlijkheid van het in het standpunt genoemde gevolg is telkens door 32 proefpersonen beoordeeld zonder dat dit standpunt met evidentie werd onderbouwd. Het gemiddelde oordeel van deze groep maakt het mogelijk om direct inzichtelijk te maken wat de invloed van de toegevoegde evidentie is. Daarvoor is bij elke proefpersoon van zijn of haar oordeel over de waarschijnlijkheid van het standpunt deze gemiddelde score afgetrokken. De resulterende verschilscore weerspiegelt de invloed van het toevoegen van evidentie. De gemiddelde verschilcores voor de vier evidentievormen staan in Tabel 1 samen met de gemiddelde oordelen over de begrijpelijkheid.

Tabel 1. De gemiddelde verschilcores in waarschijnlijkheid en de gemiddelde begrijpelijkheidsscores (1 = zeer moeilijk te begrijpen, 5 = zeer makkelijk te begrijpen) als functie van de vier evidentievormen (tussen haakjes staat de standaarddeviatie)

Evidentievormen	Waarschijnlijkheid	Begrijpelijkheid
Anekdotisch	0.13 (0.72)	3.91 (0.90)
Statistisch	0.51 (0.69)	3.98 (0.80)
Causaal	0.41 (0.66)	4.02 (0.73)
Autoriteit	0.39 (0.62)	3.93 (0.78)

Bij zowel de proefpersoonanalyse ($F(1(3, 157) = 10.77, p < .001; \eta^2 = .17)$) als de stimulusanalyse ($F(2(3, 17) = 12.44, p < .001; \eta^2 = .69)$) trad er voor de waarschijnlijkheidsscores een hoofdeffect van evidentievorm op. Paarsgewijze geplande contrasten lieten zien dat de anekdotische evidentie tot een lager waarschijnlijkheidsoordeel leidde dan de statistische, causale en autoriteitsevidentie (bij de proefpersoonanalyse: alle p 's $< .001$; bij de stimulusanalyse, respectievelijk: $p < .001, p < .01, p < .05$). In de proefpersoonanalyse was er tevens een trend dat de statistische evidentie tot grotere verschilcores leidde ten opzichte van de causale en van de autoriteitsevidentie, maar deze vergelijkingen bereikten niet het conventionele significantieniveau (respectievelijk: $p = .09, p = .07$). In de stimulusanalyse waren deze trends niet aanwezig (respectievelijk: $p = .23; p = .16$).⁴ Er trad geen effect op van evidentievorm op het oordeel over de begrijpelijkheid, noch bij de proefpersoonanalyse ($F(1(3, 157) = 1.68, p = .17)$), noch bij de stimulusanalyse ($F(2(3, 17) = 1.03, p = .40)$).

4. Discussie

De onderzoeksvraag of er verschillen zijn in de relatieve overtuigingskracht van anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie kan bevestigend worden beantwoord. Evenals in de onderzoeken van Baesler en Burgoon (1994) en Hoeken (2001) is de anekdotische evidentie ter ondersteuning van een waarschijnlijkheidsstandpunt minder overtui-

gend dan de statistische evidentie. In tegenstelling tot het onderzoek van Hoeken (2001) bleek in dit onderzoek de causale evidentie overtuigender dan de anekdotische evidentie. Daarnaast werd voor het eerst de relatieve overtuigingskracht van de autoriteitsevidentie onderzocht. De overtuigingskracht van deze evidentievorm bleek sterker dan de anekdotische evidentie en vergelijkbaar met die van de causale en statistische evidentie.

Het grote verschil met voorgaande onderzoeken is dat door het aantal standpunten en concretisering van de verschillende evidentievormen het mogelijk is om niet alleen te generaliseren over proefpersonen maar ook over de verschillende invullingen van evidentievormen. De resultaten van de proefpersoonanalyse laten zien dat een andere proefpersoongroep (met een vergelijkbare omvang) die dezelfde standpunten en evidentievormen zou beoordelen, vergelijkbare verschillen zou opleveren; de resultaten van de stimulusanalyse laten zien dat de beoordeling van een andere verzameling van standpunten met andere evidentievormen door dezelfde proefpersoongroep eveneens vergelijkbare verschillen had opgeleverd. Opvallend is de effectgrootte bij deze analyse ($\eta^2 = .69$). Meer dan tweederde van de variantie in de oordelen wordt verklaard door het verschil in evidentievorm; de invloed van de evidentievorm op de acceptatie van het standpunt moet dus niet worden onderschat.

Op basis van deze resultaten lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat anekdotische evidentie minder overtuigend is dan de andere evidentievormen. Daarbij hoort echter een nadere specificatie. Anekdotische evidentie kan in combinatie met de aard van het standpunt tot twee verschillende argumenttypen leiden. Anekdotische evidentie ter ondersteuning van een algemeen standpunt leidt tot argumentatie gebaseerd op een kentekenrelatie (van Eemeren, Grootendorst & Snoeck Henkemans, 1995, pp. 87-88). Schellens en Verhoeven (1994, pp. 133-137) spreken in dit verband over argumentatie op basis van voorbeelden. Anekdotische evidentie ter ondersteuning van een specifiek geval leidt echter tot argumentatie gebaseerd op een vergelijkingsrelatie (van Eemeren et al., 1995, pp. 88-89). Schellens en Verhoeven (1994, pp. 137-140) spreken over argumentatie op basis van analogie. De relatieve overtuigingskracht van anekdotische evidentie kan afhangen van het argumenttype.

Een voorbeeld van anekdotische evidentie in dit onderzoek was de ervaring van werknemer Thomas Kepers die als gevolg van zijn gebruik van de ontspanningsruimte niet meer ziek was geweest. Deze anekdotische evidentie werd aangevoerd ter ondersteuning van het (algemene) standpunt dat ontspanningsruimtes in kantoren het ziekteverzuim zouden terugdringen. Daarin bleek deze vorm van evidentie minder succesvol dan de andere drie vormen. De vraag is of dat ook het geval zou zijn geweest als deze evidentie zou worden aangevoerd om het standpunt te onderbouwen dat ook een collega van Thomas Kepers gebruik zou moeten maken van de ontspanningsruimte om zijn ziekteverzuim terug te dringen. In het eerste geval is sprake van argumentatie op basis van voorbeelden, in het tweede op basis van analogie.

De resultaten van dit onderzoek wijzen erop dat in het algemeen de overtuigingskracht van anekdotische evidentie zwakker is dan die van statistische, causale en autoriteitsevidentie. Tegelijkertijd roept het onderzoek de vraag op in hoeverre deze zwakkere overtuigingskracht mogelijk beperkt is tot anekdotische evidentie in argumentatie op basis van voorbeelden. In de argumentatietheorie wordt gewaarschuwd voor de zogenaamde overhaaste generalisatie: het accepteren van een algemeen standpunt op basis van één enkel geval (zie bijv. van Eemeren et al., 1995, p. 21). De proefpersonen in dit onderzoek lijken dat

gevaar te hebben onderkend. Tegelijkertijd roept dit de vraag op in hoeverre dezelfde anekdotische evidentie in een argumentatie op basis van analogie even overtuigend is als de andere evidentievormen. Die vraag hopen we in vervolgonderzoek te kunnen beantwoorden.

Noten

- 1 Onze dank gaat uit naar Bart Garssen, Peter Houtlosser, Jos Hornikx en twee anonieme beoordelaars voor hun commentaar op eerdere (mondelinge en schriftelijke) versies van dit paper. Wellicht overbodig, maar toch: eventuele fouten blijven de onze.
- 2 Eén van de beoordelaars merkt terecht op dat een sterk contra-argument ook een argument kan zijn dat het zeer onwaarschijnlijk maakt dat een wenselijk gevolg zal optreden.
- 3 Eén van de beoordelaars merkte op dat de causale evidentie niet alleen verschilt wat betreft de wetenschappelijkheid van de bron maar ook wat betreft de hechtheid van het verband tussen argument en standpunt. Sommige vormen van causale evidentie laten meer ruimte voor alternatieve verklaringen dan andere. Uit onderzoek van Van Dijk, Hustinx en Hoeken (2002) blijkt echter dat mensen niet erg gevoelig zijn voor dit soort verschillen.
- 4 In het onderzoek is een binnen-proefpersoonontwerp gehanteerd. In een dergelijk ontwerp is de kans aanwezig op een carry over effect. In de loop van het beoordelen van de verschillende standpunten en evidentievormen kunnen latere oordelen door eerdere oordelen worden beïnvloed. Om te controleren of dat het geval was, werden de eerste oordelen over de vier verschillende evidentievormen vergeleken met de laatste oordelen over die evidentievormen. Het betrof dus een 2 (eerste oordeel, laatste oordeel) x 4 (anekdotische, statistische, causale en autoriteitsevidentie) variantie-analyse met herhaalde metingen. Als de proefpersonen inderdaad hebben geleerd om de verschillen tussen de vier evidentievormen te zien, dan zou het verschil tussen de vier evidentievormen bij de laatste beoordeling groter moeten zijn dan bij de eerste beoordeling. In dat geval zou er een interactie op moeten treden tussen het eerste en laatste oordeel en de verschillende evidentievormen. Deze interactie bleek niet op te treden ($F < 1$).

Bibliografie

- Areni, C. S., & Lutz, R. J., (1988).** The role of argument quality in the Elaboration Likelihood Model. In M. J. Houston (Ed.), *Advances in Consumer Research* (Vol. 15, pp. 197-203). Provo, UT: ACR.
- Baesler, J. E., & Burgoon, J. K. (1994).** The temporal effects of story and statistical evidence on belief change. *Communication Research*, 21, 582-602.
- Chaiken, S. (1987).** The heuristic model of persuasion. In M. P. Zanna, J. M. Olson, & C. P. Herman (Eds.), *Social influence: The Ontario symposium* (Vol. 5, pp. 3-39). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dijk, R. van, Hustinx, L. G. M., & Hoeken, H. (2002).** *A normative and empirical approach to Petty and Cacioppo's "strong" and "weak" arguments.* Paper presented at the Fifth International Conference on Argumentation, 25-28 juni, 2002.
- Eemeren, F. H., van, Grootendorst, R., & Snoeck Henkemans, A. F. (1995).** *Argumentatie.* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Hoeken, H. (1997).** Een model voor de rol van argumenten in het overtuigingsproces. In H. van den Bergh, D. Janssen, N. Bertens, & M. Damen (Red.), *Taalgebruik ontrafeld* (pp. 55-65). Dordrecht: Foris.

- Hoeken, H. (1998).** *Het ontwerp van overtuigende teksten. Wat onderzoek leert over de opzet van overtuigende reclame en voorlichting.* Bussum: Coutinho.
- Hoeken, H. (2001).** Anecdotal, statistical, and causal evidence: Their perceived and actual persuasiveness. *Argumentation*, 15, 425-437.
- Hoeken, H., & Wijk, C. van (1997).** De overtuigingskracht van anekdotische en statistische evidentie. *Taalbeheersing*, 19, 338-357.
- McGuire, W. J. (2000).** Standing on the shoulders of ancients: consumer research, persuasion, and figurative language. *Journal of Consumer Research*, 27, 109-114.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986).** *Communication and persuasion. Central and peripheral routes to attitude change.* New York: Springer.
- Rieke, R. D., & Sillars, M. O. (1984).** *Argumentation and the decision making process (2nd Ed.).* New York: Harper Collins.
- Schellens, P. J., & Jong, M. D. T. de (2000).** Soorten argumenten in de voorlichting. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 22, 288-308.
- Schellens, P. J., & Verhoeven, G. (1994).** *Argument en tegenargument. Analyse en beoordeling van betogende teksten.* Groningen: Nijhoff.
- Slusher, M. P., & Anderson, C. A. (1996).** Using causal persuasive arguments to change beliefs and teach new information: The mediating role of explanation availability and evaluation bias in the acceptance of knowledge. *Journal of Educational Psychology*, 88, 110-122.
- Swanborn, P. G. (1987).** *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Nieuwe editie.* Meppel: Boom.

Bibliografie argumentatie- theorie 2001

EVELINE FETERIS EN
PETER HOUTLOSSER

Verantwoording

In deze bibliografie wordt een overzicht gegeven van publicaties over argumentatie die in 2001 zijn verschenen (boeken, boekbesprekingen en tijdschriftartikelen). Opgenomen zijn theoretische beschouwingen, verslagen van empirisch onderzoek en praktisch gerichte publicaties. Bij de samenstelling is gebruik gemaakt van boekaankondigingen, periodiek verschijnende bibliografieën en tijdschriften waarin regelmatig artikelen over argumentatie worden gepubliceerd. Om een zo groot mogelijk aantal titels te kunnen opnemen, zijn de annotaties beknopt gehouden.

Er is naar gestreefd de bibliografie zo compleet mogelijk te maken. Wie ervan verzekerd wil zijn dat er in toekomstige bibliografieën geen eigen publicaties over argumentatie ontbreken, wordt verzocht per titel een volledige titelbeschrijving plus een korte annotatie, indien mogelijk vergezeld van een origineel exemplaar of een overdruk, te sturen aan P. Houtlosser, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Gebruikte afkortingen

<i>AA</i>	Argumentation and Advocacy
<i>ARG</i>	Argumentation
<i>IL</i>	Informal Logic
<i>PhRh</i>	Philosophy and Rhetoric
<i>QJS</i>	Quarterly Journal of Speech
<i>TvT</i>	Tijdschrift voor Taalbeheersing

* De bijdragen van met een asterisk aangeduide auteurs zijn onder de auteursnaam beschreven.

Adler, Jonathan 2000 (verschenen 2001)

'Belief and negation'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, p. 207-222.

De auteur betoogt dat iemand die interne en externe negatie in een intensionele context gelijkstelt (dat willen zeggen, 'Jan gelooft dat het niet regent' gelijkstelt aan 'Jan gelooft niet dat het regent') een drogreden begaat. Volgens de auteur geeft een spreker of schrijver met een interne negatie een (negatief gestelde) mening, terwijl hij zich daar met een externe negatie juist van onthoudt. De auteur bespreekt de negatieve consequenties van het veronachtzamen van het onderscheid tussen de beide soorten negaties voor het debatteren. De belangrijkste daarvan is 'zwart-witdenken'.

Andrews, Richard & Sally Mitchell 2001

Essays in argument. London: Middlesex University Press.

In deze bundel zijn vier studies over het onderwijs in argumentatie bijeengebracht die de auteurs in de loop der jaren hebben uitgevoerd. De studies hebben zowel betrekking op het onderwijs in argumentatie op de lagere en de middelbare school als op het onderwijs in argumentatie aan de universiteit. Uitgaande van de discussie die de afgelopen tien jaar in de vakliteratuur over het onderwijs in argumentatie is gevoerd behandelen de auteurs onderwerpen zoals de rol van de leraar en de student in het leren argumenteren, de betekenis van 'argument' als term in het onderwijs, de conventionele vorm van argumentatie en alternatieven daarvoor en het belang van argumentatie voor de democratie en het maatschappelijk leven.

Angell, Richard B. 2001

'Reflections on Henry Webb Johnstone, Jr.'. In: *IL*, vol. 21, no. 1, p. 1-9.

De auteur herdenkt Henry Johnstone, Jr. en geeft een overzicht van diens belangrijkste filosofische geschriften.

Antaki, Charles & Ivan Leudar 2001

'Recruiting the record: Using opponents' exact words in parliamentary argumentation'. In: *Text*, vol. 21, no. 4, p. 467-488.

De auteurs doen verslag van onderzoek naar de strategische waarde van het citeren van voorgangers in parlementaire debatten. Met name als de geciteerde woorden uit de mond van een partijgenoot van de toegesprokene zijn opgetekend, kunnen ze retorisch krachtig werken.

Bailenson, Jeremy 2001

'Contrast ratio: Shifting burden of proof in informal arguments'. In: *Discourse Processes*, vol. 32, no. 1, p. 29-41.

De auteur doet verslag van experimenteel onderzoek naar de bewijslastverdeling in conversationale argumentatie. De resultaten van het onderzoek maken duidelijk dat specifieke conversationale mechanismen van invloed zijn op het al dan niet toewijzen van een bewijslast aan een gespreksdeelnemer.

Balter, S.J. 2001

'The search for grounds in legal argumentation: A rhetorical analysis of Texas vs Johnson'. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 381-395.

De auteur gaat in op de manier waarop de meerderheid en de minderheid in de Amerikaanse Supreme Court in de zaak *Texas v. Johnson* het concept publiek ('audience') gebruiken in de rechtvaardiging van hun beslissingen. Naar zijn mening biedt deze zaak een goed voorbeeld van hoe een constructie van het publiek gebruikt kan worden om een beslissing te verdedigen.

Bax, Marcel 2001

TvT, jrg. 23, nr. 3, p. 271–273.

Bespreking van M.A. van Rees, *“We komen er wel uit”*: over rationaliteit in probleem-oplossende discussies. Amsterdam: Boom, 1999.

Berteau, Stefano 2001

‘La certezza del diritto nel dibattito teorico-giuridico contemporaneo’ (‘De rechtszekerheid in de hedendaagse rechtstheoretische discussie’). In: *Materiali per una storia della cultura giuridica*, vol. 31, no. 1, p. 131–164.

De auteur betoogt dat de juridische eis van ‘rechtszekerheid’ voor rechterlijke beslissingen op grond van opvattingen van moderne rechtstheoretische auteurs zoals Habermas, Alexy, MacCormick, Aarnio en Peczenik opgevat moet worden als de eis dat een rechtsbeslissing rationeel te rechtvaardigen is met behulp van argumenten. Bij zijn beslissing moet een rechter laten zien dat de toepassing van het recht in een concreet geval het resultaat is van een rationele argumentatieprocedure. Voor deze procedure geldt zowel de eis dat voldaan moet zijn aan bepaalde procedurele normen als dat wordt aangetoond dat de beslissing coherent is met fundamentele principes van de rechtsorde.

Birrer, Frans 2001

‘Expert advice and argumentation: Some remarks on the work of Douglas Walton’. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 267–275.

De auteur gaat in op de vraag in welke opzichten de ideeën die Walton in zijn boek over argumentatie op basis van de visie van deskundigen (Walton 1997) een uitwerking vormen van ideeën die Walton in eerdere publicaties over ‘information seeking dialogues’, dialogen waarin gezocht wordt naar informatie, heeft ontwikkeld. De auteur sluit af met een aantal suggesties voor verder onderzoek.

Blair, J. Anthony 2000 (verschenen 2001)

IL, vol. 20, no. 2, p. 190–201.

Bespreking van Chr. Tindale (1999), *Acts of arguing: A rhetorical model of argument*. Albany, NY: State University of New York Press.

Blair, J. Anthony 2001

‘Walton’s argumentation schemes for presumptive reasoning: A critique and development’. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 365–379.

De auteur geeft aan in welke opzichten Waltons boek *Argumentation schemes for presumptive reasoning* (1996) een bijdrage levert aan de theorievorming op het gebied van argumentatieschema’s. Hij gaat in op Walton’s ideeën over de relatie tussen argumentatie en redeneren, het onderscheid tussen deductief en presumpatief redeneren, de oorsprong van argumentatieschema’s en hun rechtvaardigingskracht, en de verantwoording van de kritische vragen die met de schema’s verbonden zijn.

Bons, J.A.E. 2001

ARG, vol. 15, no. 3, p. 363–364.

Bespreking van Takis Poulakis, *Speaking for the polis. Isocrates’ rhetorical education*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1997.

Braet, Antoine 2001a

‘Argumenteren met anekdoten’. In: *TvT*, jrg. 23, nr. 2, p. 145–156.

In deze verkorte versie van de oratie van de auteur worden twee vormen van de retorische techniek van het amplificeren besproken: de inhoudelijke en de stilistische. De auteur betoogt dat de techniek van het amplificeren op een redelijke manier kan worden gebruikt in anekdotische argumentatie, die in feite als een symbiose tussen amplificatie en argumentatie kan worden beschouwd.

Braet, Antoine 2001b

'De oudste typologie van argumentatieschema's'. In: *TvT*, jrg. 23, nr. 4, p. 319-338. De auteur betoogt dat de *Rhetorica ad Alexandrum* de oudste typologie van argumentatieschema's in de Westerse geschiedenis van de argumentatieleer bevat. De typologie wordt beschreven en vergeleken met hedendaagse typologieën.

Brandt, Corine van den, Nuria Dominguez & Hans Hoeken 2001

'De relatieve overtuigingskracht van waarde-appèls in Nederlandse en Spaanse advertenties. Spelen cultuurverschillen een rol?' In: *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, jrg. 66, nr. 2, p. 101-112.

De auteurs doen verslag van experimenteel onderzoek naar de invloed van cultuurverschillen op de relatieve overtuigingskracht van het doen van een beroep op waarden in Nederlandse en Spaanse advertenties.

Brookey, Robert Alan 2001

'Bio-rhetoric, background beliefs, and the biology of homosexuality'. In: *AA*, vol. 37, no. 4, p. 171-183.

De auteur combineert een theorie over 'bioretorica' en een theorie over assumpties in een argumentatieve analyse van het biologisch onderzoek naar mannelijke homosexualiteit. Zijn conclusie is dat dit onderzoek de rechten van homoseksuelen in bioretorisch opzicht geen goed doet omdat het stoelt op de verkeerde veronderstellingen.

Cattani, Adelino 2001

Botta e risposta. L'arte della replica (Oog om oog: de kunst van de repliek). Bologna: Il Mulino.

De auteur ontwikkelt een typologie van vijf soorten debatten, variërend van 'coöperatieve dialogen' tot 'conflictuele polemiek'. Hij geeft een overzicht van de

retorische en dialectische tradities van 'Dissoi Logoi' en 'Controversiae'. De auteur formuleert twee tegengestelde systemen van regels: 'regels voor welgemaakte discussianten' en regels voor 'zetten voor perfecte discussianten'. De twee systemen komen uiteindelijk bij elkaar in een systeem van tien regels voor een vrij en effectief debat.

Cohen, Daniel H. 2001

'Evaluating arguments and making meta-arguments'. In: *IL*, vol. 21, no. 2, p. 73-84.

De auteur betoogt dat in een goede beoordeling van argumentatie in elk geval gekeken wordt naar de sterkte van de afleiding die in de argumentatie wordt gemaakt, naar de mate waarin in de argumentatie wordt ingegaan op bezwaren van mogelijke opponenten en naar de effectiviteit van de rationele overtuigingspoging die met de argumentatie wordt ondernomen. Deze criteria kunnen volgens de auteur alleen op een zinvolle manier met elkaar in verband worden gebracht als wordt uitgegaan van het principe van meta-rationaliteit, dat inhoudt dat het rationele redeneren ook altijd het redeneren over rationaliteit betekent.

Combs, Steven C. 2000 (verschenen 2001)

'Analysis of legal issues'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, *Teaching Supplement*, p. 69-72.

Korte verhandeling ten behoeve van het onderwijs over de identificatie en analyse van statuskwesities.

Cros, Anna 2001

'Teaching by convincing: Strategies of argumentation in lectures'. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 191-206.

De auteur geeft een beschrijving van de argumentatiestrategieën die docenten op de universiteit gebruiken om tijdens hun eerste les de sociale afstand met de studen-

ten duidelijk te maken. Op basis van een analyse van verschillende voorbeelden concludeert ze dat docenten gebruik maken van een combinatie van twee strategieën, het bewaren van afstand en het zoeken van toenadering, met het doel een evenwicht te bereiken dat hen in staat stelt zowel hun autoriteit behouden als open te staan voor de studenten.

Crosswhite, James 2001

‘*Con amore: Henry Johnstone’s philosophy of argumentation*’. In: *IL*, vol. 21, no. 1, p. 25–40.

De auteur betoogt dat Johnstones pogingen om een formele ethiek van retorica en argumentatie te ontwikkelen mislukt zijn omdat zo’n ethiek strijdig is met andere opvattingen van Johnstone over een ethiek van argumentatie. Johnstone was volgens de auteur dichter bij die opvattingen gebleven als hij een ethiek van de deugden had ontwikkeld.

Depew, David 2001

‘The new philosophy of science and its lessons’. In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 9–20.

De auteur betoogt dat op basis van ideeën van moderne wetenschapsfilosofen het traditionele beeld van de wetenschap moet worden bijgesteld. Eerst schetst hij het traditionele beeld van wetenschap dat inhoudt dat wetenschappelijke theorieën bestaan uit universele uitspraken die ondersteund of gefalsificeerd worden door middel van experimentele voorspellingen. Daarna bespreekt hij de wijzigingen die in dit beeld moeten worden aangebracht op grond van recente inzichten uit de wetenschapsfilosofie.

Dolinina, Inga 2001

“‘Theoretical’ and ‘empirical’ reasoning modes from a neurological perspective’. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 117–134.

De auteur laat zien dat het onderscheid

tussen twee manieren van redeneren, de theoretische formele manier en de empirische niet-formele manier, kan worden gerechtvaardigd op grond van verschillende soorten onderzoek. Zij bespreekt eerst ontwikkelingspsychologisch onderzoek waaruit blijkt dat bij mensen een ontwikkeling van een empirische methode naar een theoretische methode kan worden waargenomen. Daarna bespreekt ze neurologisch onderzoek waaruit blijkt dat elk van de twee manieren van redeneren is verbonden met een bepaalde hersenhelft.

Dominicy, Marc & Madeleine Frédéric 2001

La mise en scène des valeurs. La rhétorique de l'éloge et du blâme. Lausanne: Delachaux & Niestlé.

Bundel over het epideictische genre, met een inleiding van de samenstellers. Uitgaande van het idee dat epideictische teksten zich op het grensvlak van de retorica en de poëtica bevinden, houden de auteurs zich in deze bundel bezig met allerlei onderwerpen die verband houden met het epideictische genre. Aan de orde komen onder meer de rationaliteit van het epideictische genre, de emotionele aspecten van epideictische teksten en de relatie tussen epideictiek en beslistkunde. Daarnaast zijn drie analyses van epideictische redes opgenomen.

Eemeren, Frans H. van 2001

‘Toulmin en Perelman’. In: *Lampas*, jrg. 34, nrs. 4 en 5, p. 406–423.

De auteur belicht de retorische bijdrage die Toulmin en Perelman aan de studie van argumentatie hebben geleverd. Tevens wordt aangegeven welke rol de inzichten van beide theoretici kunnen spelen in het verenigen van een retorisch en een dialectisch perspectief op argumentatie.

Eemeren, Frans H. van (ed.) 2001

Crucial concepts in argumentation theory. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Dit boek biedt een overzicht van onderzoek naar concepten, methoden en instituties die een cruciale rol spelen in de moderne argumentatietheorie. Na een overzicht van de verschillende theoretische benaderingen in de hedendaagse studie van argumentatie, doen verschillende auteurs achtereenvolgens verslag van historisch en systematisch onderzoek naar de pragmatolinguïstische en dialectische eigenschappen van standpunten, verzwegen argumenten, argumentatieschema's en argumentatiestructuren. Daarna volgen hoofdstukken over drogredenen, het analyseren en reconstrueren van argumentatief taalgebruik en de analyse van argumentatie in institutionele contexten, met name het recht. Elk artikel bevat een uitgebreide bibliografie waarin alle relevante literatuur voor verdere studie is opgenomen.

Eemeren, Frans H. van & Bart Garssen 2001

'Betogende teksten: retorisch en dialectisch schrijven en herschrijven'. In: *Tekst[blad]*, jrg. 7, nr. 1, 7-13.

De auteurs laten zien hoe het gebruik van een analytisch overzicht de schrijver van een betogende tekst kan helpen zijn betoog te structureren en zelf kritisch te beoordelen, zodat het betoog toegankelijker kan worden gemaakt en beter van kwaliteit.

Eemeren, Frans H. van, Bart Garssen & Bert Meuffels 2001

'De pragmatische vrijheidsregel empirisch onderzocht'. In: *TvT*, jrg. 23, nr. 2, p. 106-131.

In dit artikel wordt verslag gedaan van experimenteel onderzoek naar de redelijkheidsoordelen van gewone taalgebruikers over overtredingen van de pragma-dialectische discussieregel die discussianten ver-

biedt elkaar te belemmeren een bepaald standpunt naar voren te brengen of in twijfel te trekken.

Eemeren, Frans H. van, Rob Grootendorst & Francisca Snoeck Henkemans 2001

Argumentatie. Inleiding in het analyseren, beoordelen en houden van betogen. 2^e herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff.

Tweede, ingrijpend herziene druk van het in 1995 bij Wolters-Noordhoff verschenen leerboek over de analyse, beoordeling en presentatie van argumentatie.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2001a

'"Clear thinking in troubled times": An integrated pragma-dialectical analysis'. In: *IL*, vol. 21, no. 2, *Teaching Supplement*, p. 17-30.

De auteurs betrekken retorische overwegingen in een pragma-dialectische analyse en beoordeling van deze door Shell gepubliceerde *advertorial*.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2001b

'Managing disagreement: Rhetorical analysis within a dialectical framework'. In: *AA*, vol. 37, no. 3, p. 150-157.

De auteurs bepleiten een integratie van retorische, pragmatische en dialectische inzichten in de pragma-dialectische methode voor het analyseren van argumentatieve teksten. Zij illustreren hun voorstel aan de hand van een analyse van de strategische aspecten van de wijze waarop in de discussie over de vossenjacht in Groot-Brittannië de verschillende standpunten naar voren werden gebracht.

Ennis, Robert H. 2001

'Argument appraisal strategy: A comprehensive approach'. In: *IL*, vol. 21, no. 2, p. 97-140.

De auteur stelt een strategie voor de beoordeling van argumentatie voor waarin eerst verschillende beoordelingsnormen worden onderscheiden, deze normen vervolgens successievelijk worden toegepast in combinatie met een toekenning van assumpties volgens een procédé waarin rekening wordt gehouden met de doelen van de beoordelaar en met de modaliteiten van het redeneren.

Feteris, Eveline T. & Peter Houtlosser 2001

‘Bibliography argumentation studies 1999’. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 347–362. Geannoteerde bibliografie van studies over argumentatie die in 1999 zijn gepubliceerd.

Feteris, Eveline T. & Peter Houtlosser 2001

‘Bibliografie argumentatietheorie 2000’. In: *TvT*, jrg. 23, nr. 4, p. 354–371. Geannoteerde bibliografie van studies over argumentatie die in 2000 zijn gepubliceerd.

Finnegan, Cara A. 2001

‘The naturalistic enthymeme and visual argument: Photographic representation in the “skull controversy”’. In: *AA*, vol. 37, no. 3, p. 133–149. Aan de hand van de “schedel-controverse” (genoemd naar de discussie die in de jaren dertig in Amerika ontstond naar aanleiding van een – gemanipuleerde – foto van een schedel die de toen heersende droogte in het Midden-Westen moest symboliseren) bepleit de auteur een analyse van visuele argumentatie waarin de kracht van het ‘naturalistische’ enthymem in een realistische context centraal staat.

Finocchiaro, Maurice A. 2001

‘Valid *ad hominem* arguments in philosophy: Johnstone’s metaphilosophical infor-

mal logic’. In: *IL*, vol. 21, no. 1, p. 11–24. In dit essay wordt kritisch ingegaan op Henry Johnstones these dat alle geldige filosofische argumentatie *ad hominem*-argumentatie is. De auteur voert tegen deze these aan dat geldige *ad hominem*-argumentatie in feite *ad rem*-argumentatie is, dat onduidelijk is hoe Johnstones eigen theoretische argumentatie *ad hominem* kan zijn, dat een *ad hominem*-argumentatie alleen maar echt geldig kan zijn als die op de uitgangspunten van de proponent geënt is en dat de these niet opgaat voor constructieve in plaats van kritische filosofische argumentatie.

Fisher, Alec 2000 (verschenen 2001)

‘Informal logic and its implications for philosophy’. *IL*, vol. 20, no. 2, p. 109–115. De auteur betoogt dat informele logica opgevat als de studie van argumentatie in de omgangstaal duidelijk maakt dat implicatie geen asymmetrische relatie is, dat het onderscheid tussen inductieve en deductieve argumentatie niet nuttig is voor het beoordelen van omgangstalige argumentatie en dat de naturalistische epistemologie zich op het juiste spoor bevindt.

Flage, Daniel E. 2000 (verschenen 2001)

‘Flow charts for critical thinking’. In: *IL*, vol. 20, no. 3, *Teaching Supplement*, p. 57–68. Korte verhandeling over de toepassing van het stroommodel bij de beoordeling van argumentatie.

Freeman, James B. 2000 (verschenen 2001)

‘The place of informal logic in philosophy’. *IL*, vol. 20, no. 2, p. 117–128. De auteur vat de informele logica op als een epistemologische discipline waarin men zich bezighoudt met het bestuderen van de voorwaarden waaronder premissen

als aanvaardbaar en verbanden tussen premissen en conclusies als deugdelijk kunnen worden beschouwd. De centrale voorwaarde is volgens de auteur dat premissen en verbanden epistemisch 'gerechtvaardigd' zijn. In het artikel worden de consequenties van deze opvatting besproken voor filosofische opvattingen over de structuur van de wereld en de status van waarden.

Freeman, James B. 2001

'Argument structure and disciplinary perspective'. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 397-423.

De auteur betoogt dat aan het logische onderscheid tussen 'convergent' en 'linked' argumentatie en het pragma-dialectische onderscheid tussen meervoudige en nevenschikkende argumentatie verschillende benaderingen van argumentatie ten grondslag liggen. Door de twee benaderingen te onderscheiden kan duidelijk gemaakt worden dat auteurs zoals Thomas, Nolt en Yanal ten onrechte 'convergent' en meervoudige argumentatie en 'linked' en nevenschikkende argumentatie als identiek opvatten.

Garver, Eugene (red.) 2001

'Science and teaching reasoning'. *ARG*, vol. 15, no. 1.

Themanummer over wetenschap en het onderwijs in redeneren. Met een inleiding van de gastredacteur en bijdragen van David Depew*, Jaako Hintikka*, David Reed*, Miriam Solomon*, Stephen Turner* en Larry Wright*.

Gelder, Tim van 2000 (verschenen 2001)

'Critical thinking on the web'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, *Teaching Supplement*, p. 83-85. Overzicht van websites over kritisch denken.

Gerritsen, Susanne 2001

'De analyse van verzwegen argumenten: een bespreking van recent onderzoek'. In: *TvT*, jrg. 23, nr. 1, p. 22-40.

De auteur gaat in op de problematiek van verzwegen argumenten. Ze behandelt de inductieve en de deductieve benadering van verzwegen argumenten, de verschillende definities van verzwegen argumenten die in de vakliteratuur worden gehanteerd, het verschil tussen verzwegen argumenten en vooronderstellingen en tussen gebruikte en benodigde premissen, de rol van de context bij de reconstructie van verzwegen argumenten en de relatie tussen verzwegen argumenten en argumentatieschema's.

Giere, Ronald N. 2001

'A new framework for teaching scientific reasoning'. In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 21-33.

De auteur beschrijft het kader dat hij in zijn boek *Understanding scientific reasoning* heeft ontwikkeld voor wetenschappelijk redeneren. Hij gaat in op de verschillen tussen zijn kader en het traditionele kader. Hij laat zien dat in zijn kader de objecten van redeneren geen linguïstische entiteiten zijn bestaande uit premissen en een conclusie, maar abstracte modellen.

Gilbert, Michael 2001

'Emotional messages'. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 239-249.

De auteur behandelt, uitgaande van het door hemzelf geformuleerde 'Principe van pragmatische emotionalisering', de rol van emoties in alledaagse argumentatie. Hij geeft aan welke functie expressieve taalhandelingen in alledaagse argumentatie hebben en legt uit waarom onderzoek naar emoties in verbale interactie thuishoort in de argumentatietheorie en niet in de psychologie.

Goodwin, Jean 2000 (verschenen 2001)
'Wigmore's Chart method'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, p. 223-243.

De auteur bespreekt de methode die Henry Wigmore heeft ontwikkeld om argumenten in een boomdiagram weer te geven. Ondanks – of zelfs dankzij – de retorische benadering die Wigmore voorstond is zijn methode volgens de auteur bij uitstek geschikt voor het oplossen van informeel-logische en dialectische analyseproblemen.

Goodwin, Jean 2001a

'Cicero's authority'. In: *PhRh*, vol. 34, no. 1, p. 38-60.

In dit artikel gaat de auteur in op het onderwerp 'autoriteitsoverdracht': het (doen) accepteren van een uitspraak of verzameling uitspraken op basis van gezag. Ze analyseert een specifiek geval van autoriteitsoverdracht in een rede van Cicero en reconstrueert de praktische redeneringen die bij de overdracht een rol spelen. Dan stelt ze een retorisch model van autoriteitsoverdracht voor en betoogt ze dat een aldus gemodelleerde autoriteitsoverdracht niet noodzakelijk drogredelijk is. Ten slotte geeft ze aan hoe haar analyse op hedendaagse politieke discussies kan worden toegepast.

Goodwin, Jean 2001b

'Henry Johnstone, Jr.'s still-unacknowledged contributions to argumentation theory'. In: *IL*, vol. 21, no. 1, p. 41-50.

De auteur betoogt dat gegeven de recente [sic] pragmatische wending in het onderzoek naar argumentatie hernieuwde aandacht gerechtvaardigd is voor het door Johnstone gepropageerde primaat van het proces van het argumenteren boven het produkt daarvan. Volgens haar is het door Johnstone ontwikkelde, niet op coöperatie gebaseerde model van argumentatie een verfrissend en – retorisch gezien – verhelderend alternatief voor hedendaagse dialogische argumentatietheorieën.

Govier, Trudy 2000 (verschenen 2001)
IL, vol. 20, no. 3, p. 281-291.

Bespreking van Ralph H. Johnson (2000), *Manifest rationality. A pragmatic theory of argument*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Graham, Keith 2001

'Preconditions for normative argumentation in a pluralist world'. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 471-487.

De auteur legt uit waarom in een pluralistische wereld een universalistische rationaliteitsconceptie die ook rekening houdt met veldafhankelijke factoren het meest adequaat is. Formele universaliteit kan worden gewaarborgd door te zoeken naar voorwaarden voor praktisch redeneren in algemene zin. Inhoudelijke universaliteit kan worden gewaarborgd door te eisen dat de materiële voorwaarden die noodzakelijk zijn voor elke vorm van rationeel handelen vervuld zijn.

Gross, Alan & Marcelo Dascal 2001

'The conceptual unity of Aristotle's Rhetoric'. In: *PhRh*, vol. 34, no. 2, p. 275-291.

De auteurs betogen dat inferentiële processen de kern zijn van Aristoteles' *Retorica* en dat dit gegeven de *Retorica* tot een conceptuele eenheid maakt. Ze zijn van mening dat elk van de drie door Aristoteles onderscheiden bewijsmiddelen (logos, pathos en ethos) gebaseerd is op inferentie, net als de stijl en de ordening van het betoog. Hoewel Aristoteles de ordening zelf niet als inferentieel zag, speelt die ordening volgens de auteurs een cruciale rol in het versterken van de door de redenaar geprefereerde inferentiepatronen.

Hample, Dale 2001

'A pragma-dialectical analysis of the Inquisition'. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 135-149.

Aan de hand van een analyse van Inquisitieverlagen laat de auteur zien hoe de Inquisitie systematisch probeerde de 'dis-

agreement space', de mogelijkheden voor een verschil van mening, te beïnvloeden door te verhinderen dat bepaalde relevante standpunten naar voren werden gebracht en door zelf andere, op het eerste gezicht, minder relevante standpunten juist wel naar voren te brengen. De auteur is van mening dat het beïnvloeden van de 'disagreement space' een overtreding van de pragma-dialectische regels voor een redelijke discussie impliceert. Hij stelt op basis van deze analyse dat de pragma-dialectiek een geschikt instrumentarium biedt voor het analyseren en beoordelen van het functioneren van sociale instituties.

Hansen, Hans V. 2000 (verschenen 2001)

'Logic and misery: Walton's *Appeal to pity*'. In: *IL*, vol. 20, no. 2, p. 169-184.

Kritische bespreking van Douglas Walton, (1997), *Appeal to pity: Argumentum ad misericordiam*. Albany, NY: State University of New York Press.

Hansen, Hans V, Christopher W. Tindale & Elmar Sveda (eds.) 2000 (verschenen 2001)

Argumentation at the century's turn. CD-ROM. St. Catherines: OSSA.

Proceedings van de gelijknamige conferentie over argumentatie die in mei 1999 onder auspiciën van de Ontario Society for the Study of Argumentation aan de Brock University in St. Catherines, Ontario, Canada, is gehouden. De CD-ROM bevat alle papers die op het congres zijn gehouden, inclusief de keynote speeches van Trudy Govier ('What is acknowledgment and why is it important?'), Michael Leff ('Rhetoric and dialectic in the twenty-first century') en Douglas Walton ('The importance of dialogue theory at the century's turn').

Hasian, Jr., Marouf 2001

'Legal argumentation in the Godwin-Malthus debate'. In: *AA*, vol. 37, no. 4, p. 184-197.

De auteur onderzoekt de wijze waarop bepaalde jurisprudentie-argumenten tot stand komen in debatten over de armoede die aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw in Groot-Brittannië zijn gevoerd. Centraal staat de discussie tussen Godwin en Malthus, waarin stellingen naar voren werden gebracht die van grote invloed zijn geweest op de interpretatie van de toenmalige Britse armenwetgeving.

Hatcher, Donald L. 2001

'Why Percy can't think: A reply to Bailin'. In: *IL*, vol. 21, no. 2, p. 171-181.

De auteur verwerpt Sharon Bailins stelling dat het ontbreken van het bredere epistemologische "plaatje" ervoor zorgt dat studenten de vaardigheden die zij in een cursus kritisch denken hebben aangeleerd niet toepassen in andere vakken. De auteur meent dat deze feiten wordt veroorzaakt doordat geen beroep op de betreffende vaardigheden wordt gedaan in de opdrachten die in de verschillende vakken worden gegeven, doordat cursussen in kritisch denken meestal eenmalig zijn en doordat de vaardigheden in kritisch denken vooralsnog in een epistemische context worden geplaatst, terwijl het veel effectiever zou zijn ze in een pragmatische context te plaatsen.

Hazen, Michael David 2001

ARG, vol. 15, no. 4, p. 499-502.

Bespreking van Barbara Emmel, Paula Resch & Deborah Tenny (eds., 1996), *Argument revisited, argument redefined*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Hintikka, Jaakko 2001

‘Is logic the key to all good reasoning?’ In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 35-57.

De auteur is van mening dat de gangbare methoden voor het onderwijs in wetenschappelijk redeneren niet adequaat zijn. Hij maakt onderscheid tussen definitori-sche en strategische regels en betoogt dat, in tegenstelling tot de gangbare opvatting, de logica niet altijd gebruikt is als instrument voor het geven van definities en het vermijden van redeneerfouten. Naar zijn mening is de deductieve logica een strategisch instrument dat gebruikt moet worden in de ‘context of discovery’ en niet in de ‘context of justification’.

Hitchcock, David 2000a (verschenen 2001)

‘The significance of informal logic for philosophy’. *IL*, vol. 20, no. 2, p. 129-138.

De auteur beschouwt de informele logica als een belangrijke subdiscipline van de filosofie, waarin alternatieven voor de logisch-epistemische opvatting van argumentatie zijn ontwikkeld.

Hitchcock, David 2000b (verschenen 2001)

IL, vol. 20, no. 3, p. 291-301.

Bespreking van Keith E. Stanovich (1999), *Who is rational? Studies of individual differences in reasoning*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Hodges, Wilfrid & Erik C.W. Krabbe 2001

‘Dialogue foundations’. In: *The Aristotelian Society; Supplement*, vol. 75, p. 17-49.

In het eerste deel van dit tweedelige artikel onderzoekt Hodges het nut van de dialogische logica voor het verhelderen van logische concepten. Aan de hand van een aantal specifieke kritiekpunten trekt hij de verklarende kracht van dialoogspelen zoals die door door Lorenzen en anderen zijn

ontwikkeld in twijfel en karakteriseert dialoogspelen als niet meer dan psychologisch handige hulpmiddelen. Krabbe bestrijdt Hodges’ kritiek. Na te hebben aangegeven met welke verschillende doelen dialoogspelen ontwikkeld zijn, laat hij zien dat Lorenzens dialoogspelen kunnen worden opgevat als model voor het geven van immanente kritiek en betoogt hij dat de concepten die een rol spelen in discussie-modellen fundamenteeler zijn dan de concepten die worden gebruikt in modellen voor – monologische – bewijsvoering. Ten slotte gaat hij puntsgewijs in op Hodges’ kritiek.

Hoeken, Hans 2001a

‘Anecdotal, statistical, and causal evidence: Their procedural and actual persuasiveness’. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 425-437.

De auteur beschrijft een experiment waarin de feitelijke en veronderstelde overtuigingskracht van anekdotisch, statistisch en causaal bewijs als ondersteuning van een claim over toekomstige gebeurtenissen in de context van pragmatische argumentatie wordt getest. De resultaten laten zien dat statistisch bewijs feitelijk overtuigender is dan anekdotisch en causaal bewijs. Hoewel de laatste twee vormen van bewijs even overtuigend waren, werd het anekdotische bewijs verondersteld minder overtuigend te zijn. De feitelijke en veronderstelde overtuigingskracht kwamen dus niet overeen.

Hoeken, Hans 2001b

‘Convincing citizens: The role of argument quality’. In: Janssen, Daniel en Rob Neutelings (eds.), *Reading and writing public documents*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, p. 147-169.

De auteur doet verslag van een empirisch onderzoek naar de kwaliteit van beleidsargumentatie die gebruikt wordt door de

overheid. Naar zijn mening is de kwaliteit van dergelijke argumentatie afhankelijk van twee factoren: (1) de kracht van de argumentatie, dat wil zeggen de veronderstelde waarschijnlijkheid dat het gevolg zal optreden, en (2) de waardering, de veronderstelde wenselijkheid van het gevolg. Onderzocht is hoe de overheid bij het publiek waardering voor de aangekondigde maatregelen probeert te bewerkstelligen.

Hoeken, Hans 2001c

‘Logos, ethos en pathos in sociaal-wetenschappelijk onderzoek’. In: *Lampas*, jrg. 34, nrs. 4 en 5, p. 424-439.

De auteur laat zien dat de verschillende manieren waarop een persuasieve tekst cognitief wordt verwerkt samenhang vertonen met het accepteren van een geprojecteerd standpunt op basis van logos, ethos of pathos.

Hutchby I. 2001a

“‘Oh”, irony and sequential ambiguity in arguments’. In: *Discourse and Society*, vol. 12, no. 2, p. 123-141.

De auteur betoogt dat de wijze waarop geschillen sequentieel verlopen mede constituerend is voor het tot stand komen van de argumentatie in die geschillen. Hij illustreert deze stelling met een sequentiële analyse van een constructie waarin het tussenverloop ‘oh’ een ironisch bedoelde propositie inleidt. De analyse laat zien dat deze constructie in een specifieke sequentiële context een specifieke argumentatieve functie creëert.

Hutchby, Ian 2001

“‘Witnessing’”: The use of first-hand knowledge in legitimating lay opinions on talk radio’. In: *Discourse Studies*, vol. 3, no. 4, p. 481-497.

De auteur doet verslag van onderzoek naar de wijze waarop mensen die naar een radiopraatprogramma bellen hun menin-

gen met behulp van een beroep op kennis uit de eerste hand proberen te legitimeren. De auteur bespreekt verschillende typen ‘kennis uit de eerste hand’, identificeert de sequentiële en interactionele contexten waarin op dergelijke kennis een beroep wordt gedaan en gaat na hoe reagerende bellers de opinie van de oorspronkelijke beller kunnen ondermijnen door de geloofwaardigheid van de geëtaleerde kennis in twijfel te trekken.

Johnson, Ralph H. & J. Anthony Blair 2000 (verschenen 2001)

‘Informal logic: An overview’. *IL*, vol. 20, no. 2, p. 93-107.

De auteurs leggen uit wat zij onder informele logica verstaan, bespreken enkele alternatieve opvattingen van informele logica en zetten een aantal verkeerde ideeën over informele logica recht. Vervolgens bespreken zij aan de hand van 14 rubrieken de ontwikkelingen in de informele logica. Dan inventariseren zij de problemen die in toekomstig onderzoek aan de orde zouden moeten komen. Ten slotte bespreken zij de relaties tussen informele logica en andere disciplines, in het bijzonder de filosofie.

Kane, Thomas 2001

‘Public argument and civil society: The cold war legacy as a barrier to deliberative politics’. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 117-134. De auteur betoogt dat de ‘civil society’ een bemiddelende rol kan spelen in democratische besluitvormingsprocessen. Hij is van mening dat de manier waarop de ‘civil society’ vorm krijgt cultuurspecifiek is. Hij legt uit dat de huidige ontevredenheid in de Amerikaanse samenleving verband houdt met de afbrokkeling van de ‘civil society’. Hij legt uit dat de manier waarop de discussie over de koude oorlog werd gevoerd bijdroeg aan deze afbrokkeling omdat deze een negatieve invloed had op

de argumentatieprocessen die in het openbare debat nodig zijn.

Kimball, Robert H. 2001

‘Moral and logical perspectives on appealing to pity’. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 331-346.

De auteur betoogt dat opvatting uit de informele logica dat een beroep op medelijden een drogreden is uitgaat van een te beperkte opvatting van wat rationele besluitvorming is door morele emoties buiten beschouwing te laten en alleen aandacht te schenken aan extreme gevallen. Hij pleit voor een bredere benadering waarbij ook altruïstische emoties zoals medelijden een rol kunnen spelen in rationele besluitvorming.

Kruse, Julia 2001

‘Fantasy themes and rhetorical visions in the *Brent Spar* crisis: A comparative analysis of German and French newspaper coverage’. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 439-456.

In dit artikel doet de auteur verslag van een vergelijkend onderzoek naar de manier waarop de twee belangrijkste Duitse en Franse dagbladen schreven over het debat tussen Shell en Greenpeace in de *Brent Spar* crisis. Naar haar mening is de manier waarop iemand een bepaalde dramatische gebeurtenis construeert in een krantenbericht van invloed op de overtuigingskracht voor een specifiek publiek.

Leonard, Ron 2000a (verschenen 2001)

‘Testing the validity of conditional arguments using physical methods’. In: *IL*, vol. 20, no. 2, *Teaching Supplement*, p. 39-56.

De auteur bespreekt de toepassing van de ‘thermometertoets’ bij het beoordelen van de geldigheid van conditionele argumentatie.

Leonard, Ron 2000b (verschenen 2001)

‘Testing the validity of disjunctive arguments using physical models’. In: *IL*, vol. 20, no. 3, *Teaching Supplement*, p. 73-82.

De auteur bespreekt de toepassing van de diagrammeermethode bij het beoordelen van de geldigheid van disjunctieve argumentatie.

Linker, Maureen 2000 (verschenen 2001)

IL, vol. 20, no. 2, p. 187-189.

Bespreking van W.W. Fearnside (1997), *About thinking*. 2nd ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Lippert-Rasmussen, Kasper 2001

‘Are question-begging arguments necessarily unreasonable?’ In: *Philosophical Studies*, vol. 104, no. 2, p. 123-141.

De auteur betoogt dat een cirkelredenering (die vaak als een drogreden wordt beschouwd) degene tot wie de argumentatie gericht is toch een aanvaardbare reden kan verschaffen een conclusie te aanvaarden. Hij gaat in op de implicaties van deze visie voor de deugdelijkheid van cirkelredeneringen.

Makau, Josine M. & Debian L. Marty 2001

Cooperative argumentation. A model for deliberative community. Prospect Heights, IL: Waveland Press.

In dit leerboek wordt een coöperatief model van argumentatie gepresenteerd waarin de nadruk ligt op samenwerking en het creëren van gemeenschappelijkheid en niet het overredingsproces maar het overlegproces centraal staat. Uitgaande van het idee dat rekening moet worden gehouden met het soort publiek waarvoor en de context waarin geargumenteed wordt, pogen de auteurs inzicht te verschaffen in de vele cognitieve, affectieve, dialogische,

communicatieve, maatschappelijke en deliberatieve vaardigheden die volgens hen bij het argumenteren een rol moeten spelen.

Mazeland, Harry 2001

‘De opiniepeiling als sequentiële overtuigingsstrategie in het telemarketinggesprek’. In: *TvT*, jrg. 23, nr. 3, p. 236-254.

De auteur beschrijft het sequentiële design waarmee telefonische verkopers proberen klanten in een positie te krijgen waarin ze zich committeren om op een nog volgend koopaanbod in te gaan. De in het begin van het gesprek gehouden opiniepeiling is volgens de auteur essentieel in het voorbereiden van deze gebondenheid.

McAdon, Brad 2001

‘Rhetoric is a counterpart of dialectic’. In: *PhRh*, vol. 34, no. 2, p. 113-149.

De auteur betoogt dat Aristoteles zijn retorische theorie gedeeltelijk zag als een afgeleide van zijn logische theorie en dat hij zowel de dialectica als de retorica – elk op hun eigen wijze – relevant achtte voor het begrijpen van discursieve fenomenen in de omgangstaal. Aristoteles’ retorische theorievorming dient daarom volgens de auteur in relatie tot zijn conceptie van dialectica te worden geïnterpreteerd.

Mendelson, Michael 2001

‘Quintilian and the pedagogy of argument’. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 277-293.

De auteur betoogt dat Quintilianus’ retorische onderwijsmethode van belang is voor onderwijs in argumenteren en debatteren. Hij is van mening dat de oefeningen die Quintilianus beschrijft in zijn *Controversia* gebruikt kunnen worden door docenten die een dialogische benadering van argumentatie willen bevorderen waarin wordt gestreefd naar interactie tussen de twee partijen die in een debat tegenover elkaar staan.

Mifsud, Mari Lee 2001

‘Revision and immortality in philosophical argumentation: Continuing thoughts on the rhetorical wedge’. In: *IL*, vol. 21, no. 1, p. 61-69.

De auteur onderzoekt Henry Johnstones metafoor van retorica als wig tussen een object en een beschouwend subject en confronteert deze metafoor met Johnstones opvatting over *ad hominem*- en *ad rem*-argumentatie.

Milgram, Elijah (ed.) 2001

Varieties of practical reasoning. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Deze bundel bevat een verzameling essays van verschillende auteurs over uiteenlopende benaderingen en aspecten van praktisch redeneren. Het doel van deze bundel met eerder gepubliceerde essays is een overzicht te geven van het onderzoek naar praktisch redeneren zoals zich dat heeft ontwikkeld in de periode 1980-2000 en te laten zien in hoeverre de resultaten van belang kunnen zijn voor andere disciplines. Met een inleiding van Elijah Millgram en bijdragen van James Dreier, Christoph Fehige, Bernard Williams, Brad Hooker, Christine M. Korsgaard, John Robertson, Martha Nussbaum, Michael Bratman, Michael Slote, David Schmidtz, Aurel Kolnai, David Wiggins, Onora O’Neill, Elijah Millgram, Paul Thagard, Michael Mandler, Iris Murdoch, Candace Vogler en Robert Brandom.

Murphy, John M. 2001

‘Mikhail Bakhtin and the rhetorical tradition’. In: *QJS*, vol. 87, no. 3, p. 259-277.

De auteur onderzoekt het gebruik van de inzichten van Mikail Bakhtin in de retorische theorievorming. Hij kritiseert het retorische gebruik van Bakhtins inzichten, omdat Bakhtin zelf weinig waardering voor retorica had.

Norman, P. 2001

'The normative structure of adjudicative dialogue'. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 489-498.

De auteur is van mening dat een oplossingsgerichte dialoog een normatieve structuur heeft die voor een groot deel bepaald wordt door de rechten en plichten die gelden voor een rationele dialoog. Hij ontwikkelt een model met behulp waarvan kan worden aangegeven hoe de zetten in een argumentatieve dialoog de verdeling van discursieve rechten en plichten kunnen veranderen.

Palczewski, Catherine Helen 2001

'Contesting pornography: Terministic cat-harsis and definitional argument'. In: *AA*, vol. 38, no. 1, p. 1-17.

In dit artikel is het Amerikaanse MacKinnon-Dworkin-debat over pornografiewetgeving onderwerp van een *case study* naar het gebruik van een specifiek type definitie-argumentatie: de herdefinitie. Vanuit een Burkiaans perspectief bespreekt de auteur de verschillende doelen die herdefinities in het debat dienden.

Pietarinen, Juhani & Juho Ritola 2000 (verschenen 2001)

IL, vol. 20, no. 2, p. 185-187.

Bespreking van G. Brutian (1998), *Logic, language and argumentation in projection of philosophical knowledge*. Lissabon: De Coimbra.

Pinto, Robert C. 2001

Argument, inference and dialectic. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

In dit boek zijn artikelen gebundeld die Robert Pinto over informele logica geschreven heeft. De onderwerpen van de essays variëren van de relatie tussen argumentatie en inferentie, de rol van de dialectische context waarin argumentatie naar voren wordt gebracht en de normen voor

het evalueren van inferenties tot de raakpunten tussen informele logica en argumentatietheorie, retorica, formele logica en cognitieve psychologie.

Plumer, Gilbert 2001

'Phenomenological argumentative structure'. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 173-189.

De auteur stelt dat opstellers en critici van de belangrijkste redeneervaardigheidstoetsen die in de Verenigde staten en Canada worden gebruikt voor de toelating tot graduate schools, de beschikking zouden moeten hebben over een adequate methode voor het identificeren van argumentatiestructuren. Hij doet een voorstel voor zo'n methode door een beschrijving te geven van de manier waarop mensen die wel ervaring hebben met argumenteren en discussiëren, maar geen kennis bezitten van de logica, de logische structuur van een redenering weergeven.

Reed, David 2001

'Classifications in mathematics and biology: Some recent trends'. In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 59-66.

De auteur betoogt dat de gangbare 'top-down' methode van wetenschappelijk onderzoek waarbij eerst een classificatie wordt opgesteld die vervolgens wordt toegepast op concrete gevallen niet adequaat is. Hij beschrijft twee *case studies* en laat zien dat deze traditionele methode inderdaad niet geschikt is omdat hij uitgaat van algemene wetmatigheden en 'zeer gehoorzame voorbeelden'. Wanneer men kijkt naar concrete voorbeelden van wetenschappelijk onderzoek in de wiskunde en de biologie wordt duidelijk dat irrationaliteit vermeden kan worden ook al wordt niet gestreefd naar het vinden van universele wetmatigheden.

Rees, M.A. van 2001a

‘A dialectical analysis of “Clear thinking in troubled times”’. In: *IL*, vol. 21, no. 2, *Teaching Supplement*, p. 5-16.

De auteur geeft een pragma-dialectisch analytisch overzicht van deze door Shell gepubliceerde *advertorial*.

Rees, M.A. van 2001b

‘The diagnostic power of the stages of a critical discussion in the analysis and evaluation of problem-solving discussions’. In: *ARG*, vol. 15, no. 4, p. 457-470.

De auteur laat zien dat het pragma-dialectische model voor kritische discussie een bruikbaar instrumentarium biedt om vast te stellen wat de oorzaken zijn van een onbevredigend verloop van een probleemoplossende discussie. Eerst beschrijft ze het verloop van een probleemoplossende discussie die zich, naar de mening van de deelnemers zelf, op een onbevredigende manier ontwikkelt. Vervolgens laat ze zien dat deze ontwikkeling herleid kan worden tot onvolkomenheden in het doorlopen van de verschillende stadia in een kritische discussie.

Rees, M.A. van 2001c

ARG, vol. 15, no. 2, p. 231-237.

Bespreking van Ralph H. Johnson, *Manifest rationality. A pragmatic theory of argument*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2000.

Richardson J. 2001

“Now is the time to put an end to all this”: Argumentative discourse theory and “letters to the editor”. In: *Discourse and Society*, vol. 12, no. 2, p. 143-168. De auteur past inzichten uit de pragma-dialectische argumentatietheorie toe in een analyse van ingezonden brieven over moslims op de opiniepagina van Britse kwaliteitskranten.

Ritola, Juho 2001

‘Wilson on circular arguments’. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 295-312.

De auteur kritiseert Kent Wilson’s (Circular arguments, 1988) visie dat de drogreden van de cirkelredenering niet in epistemische termen geanalyseerd moet worden en hij bestrijdt zijn stelling dat twee typen cirkelredenering onderscheiden moeten worden, een equivalentie-type en een afhankelijkheidstype.

Rühl, Marco 2001

‘Emergent vs. dogmatic arguing’. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 151-171.

De auteur betoogt dat wat hij aanduidt als ‘intersubjectificatie’, het op elkaar afstemmen van de communicatieve uitgangspunten van de discussianten, een communicatieve activiteit is die meer of minder goed kan slagen. Hij onderscheidt drie vormen van intersubjectificatie: een onproblematistische vorm, een coöperatieve vorm en een vorm die niet tot het gewenste resultaat leidt. Hij analyseert voorbeelden van deze drie vormen en concludeert naar aanleiding hiervan dat er een continuüm is van argumentatieprocessen met als ene uiterste gevallen die hij aanduidt als dogmatisch argumenteren en als andere uiterste gevallen die hij opvat als coöperatief argumenteren.

Sáfár, Eva 2001

Persuasive texte. Eine vergleichende Untersuchung sprachlicher Argumentationsstrategien. Bern: Peter Lang.

In dit boek wordt verslag gedaan van statistisch en vergelijkend onderzoek naar argumentatief taalgebruik in de pers. Er wordt een complex analysemodel gepresenteerd dat ten doel heeft de argumentatieve uitdrukkingsvormen op verschillende niveaus (lexicaal-semantic, syntactisch, pragmatisch, etc.) te kunnen analyseren en aan de hand daarvan de tekstuele argumentatie-

Bibliografie argumentatietheorie 2001

strategieën te kunnen beoordelen. Na een analyse en beoordeling van het corpus wordt aangegeven in welke persorganen zakelijk en in welke eerder emotioneel wordt geargumenteed.

Schiappa, Edward 2001

‘What is golf? Pragmatic essentializing and definitional argument in *PGA Tour, Inc. v. Martin*’. In: *AA*, vol. 38, no. 1, p. 18–28.

Aan de hand van een *case study* pleit de auteur voor een ‘pragmatisch-essentialiserend’ gebruik van definitie-argumenten en stelt hij een aantal kritische vragen voor die kunnen dienen om definitie-argumenten te kritiseren.

Schlesinger, Izchak, Tamer Keren-Portnoy & Tamar Parush 2001

The structure of arguments. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

De auteurs presenteren in dit boek een formeel analysesysteem dat volgens hen het redeneerproces weerspiegelt dat aan de productie van argumentatie ten grondslag ligt. De analyse is descriptief, concentreert zich op de propositionele inhoud van argumenten en beslaat naast expliciete ook impliciete premissen. Ze gaan daarbij uit van een zeer brede definitie van de term *argument*: een argument is een willekeurige ‘beurt’ (*‘turn’*) in een willekeurige (gesproken of geschreven) tekst met een willekeurig doel.

Shelly, Cameron 2001

‘Aspects of visual argument: A study of the *March of progress*’. In: *IL*, vol. 21, no. 2, p. 85–96.

In aansluiting op een eerder artikel, waarin het zogenoemde *March of progress*-beeld – er is een lineaire progressie van aap naar mens – als een visuele argumentatie is geanalyseerd met opeenvolgende retorische en logische modi, betoogt de auteur

in het onderhavige artikel dat variaties van dit beeld laten zien dat elk van de modi zelfstandig conclusies kan voortbrengen en dat het hele beeld in een visueel *frame* kan worden geïncorporeerd dat weer nieuwe visuele argumenten kan genereren.

Sloane, Thomas O. (ed.) 2001

Encyclopedia of rhetoric. Oxford: Oxford University Press.

In deze eendelige encyclopedie zijn zowel de klassieke als de moderne inzichten in retorica vertegenwoordigd. Er zijn ca. 200 lemmata die in lengte variëren van honderd woorden (bijvoorbeeld de afzonderlijke stijlfiguren) tot 16000 woorden (een algemene verhandeling over klassieke retorica). Aan de encyclopedie hebben 120 auteurs meegewerkt, van wie de helft afkomstig uit de Verenigde Staten.

Soeteman, A. (red.) 2001

Pluralism and law. Dordrecht/Boston/London: Kluwer.

Deze bundel met lezingen gehouden op het 20e congres van de International Association for Philosophy of Law in juni 2001 aan de Vrije Universiteit Amsterdam bevat verschillende bijdragen over de rol van juridische argumentatie in een pluriforme wereld. Met een inleiding van Arend Soeteman en bijdragen van Pablo Navarro (‘Legal reasoning and systemization of law’, p. 251–277) over problemen die spelen bij het reconstrueren van de normen uit het rechtssysteem als argumenten voor de verdediging van een juridische beslissing, Bernard Jackson (‘A semiotic perspective on the comparison of analogical reasoning in secular and religious legal systems’, p. 295–327), over analogisch redeneren in seculiere rechtssystemen zoals de Common Law systemen en religieuze systemen zoals Islamitische rechtssystemen, Juan Carlos Bayon (‘Why is legal reasoning defeasible’, p. 327–346) over de logi-

sche instrumenten die gebruikt kunnen worden bij het formaliseren van 'defeasible redeneren, Jaap C. Hage ('Legal logic, its existence, nature and use', p.347-374) over de mogelijkheden voor het ontwikkelen van een juridische logica.

Solomon, Miriam 2001

'It *isn't* the thought that counts'. In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 67-75.

De auteur is van mening dat het rationaliteitsconcept dat ten grondslag ligt aan de conventionele methode van redeneren-derwijs (en alleen gericht is op het vermijden van fouten) ten onrechte geen rekening houdt met sociale factoren. Zij betoogt dat in het onderwijs meer aandacht besteed moet worden aan individuele denkprocessen.

Stark, Herman E. 2000 (verschenen 2001)

'The Lord Scroop fallacy'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, p. 245-259.

De auteur doet verslag van zijn ontdekking van een nieuwe drogreden, die hij de Lord Scroop-drogreden noemt (naar degene die hem begaat in Shakespeares *Henry V*). De drogreden houdt in dat men een bewering doet die zichzelf ontkracht. Een bijkomende eigenschap van zo'n bewering is dat er een negatief oordeel in wordt gegeven over rigoureuze oordelen. Een voorbeeld is: 'Algemene uitspraken zijn altijd onjuist'.

Suzuki, Takeshi 2001

'The *Cardinal Principles of the National Entity of Japan*: A rhetoric of ideological pronouncement'. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 251-266.

De auteur laat zien waarom het gebruik van ideologische retoriek de mogelijkheid tot een kritische discussie belemmert. Eerst geeft hij aan wat de kenmerken van deugdelijke argumentatie zijn. Vervolgens laat hij zien waarom naar zijn mening de

ideeën die in de *Cardinal Principles of the National Entity of Japan*, een Japans boek dat in de oorlog gebruikt werd voor de morele opvoeding, gekarakteriseerd kan worden als een voorbeeld van ideologische retori- ca. Hij legt uit waarom deze vorm van communicatie niet in overeenstemming is met de doelen van een kritische discussie omdat er niet gestreefd wordt naar een kritische uitwisseling van gedachten.

Tindale, Christopher W. 2001

IL, vol. 21, no. 2, p. .

Bespreking van Don S. Levi, (2000), *In defense of informal logic*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Tucker, Robert E. 2001

'Figure, ground and presence: A phenomenology of meaning in rhetoric'. In: *QJS*, vol. 87, no. 4, p. 396-414.

De auteur stelt zich ten doel Perelmans notie 'présence' nieuw leven in te blazen. Hij betoogt dat deze notie de aandacht vestigt op het merkwaardige psychologische gegeven dat mensen op één en hetzelfde moment niet op meer dan één manier betekenis aan iets kunnen geven. In het artikel onderzoekt hij de implicaties van dit gegeven voor de retorische theorievorming.

Turner, Stephen 2001

'Teaching subtlety of thought: The lessons of 'contextualism''. In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 77-95.

Volgens de auteur bieden de benaderingen voor het reconstrueren van ideeën uit de ideeëngeschiedenis een bruikbaar instrumentarium voor het reconstrueren van vooronderstellingen in het onderwijs in kritisch denken. Hij laat zien hoe auteurs zoals Plato, Machiavelli en Weber vooronderstellingen reconstrueren met het doel er een nieuwe betekenis aan te geven.

Twining, William 2001

ARG, vol. 15, no. 2, p. 223–229.

Bespreking van E.T. Feteris, (1999), *Fundamentals of legal argumentation. A survey of theories on the justification of judicial decisions*. Dordrecht: Kluwer Academic.

Voss, James F. & Julie A. Van Dyke (eds.) 2001

Discourse Processes, vol. 32, no. 2/3, p. 89–244.

Themanummer over argumentatie en psychologie. Met een inleiding van de gastredacteuren ('Argumentation in psychology: Background comments') en bijdragen van Nancy L. Stein & Elizabeth R. Albro ('The origins and nature of arguments: Studies in conflict understanding, emotion, and negotiation'), Mark Felton & Deanna Kuhn ('The development of argumentative discourse skills'), Alina Reznitskaya, Richard C. Anderson, Brian McNurlen, Kim Nguyen-Jahiel, Anthi Archodidou & So-young Kim ('Influence of oral discussion on written argument'), Ronan S. Bernas & Nancy L. Stein ('Changing stances on abortion during case-based reasoning tasks: Who changes and under what conditions'), Sarah K. Brem, Janet Russell & Lisa Weems ('Science on the web: Student evaluations of scientific arguments') en James F. Voss & Julie A. Van Dyke ('Narrative structure, information certainty, emotional content, and gender as factors in a pseudo jury decision-making task').

Walton, Douglas 2000a (verschenen 2001)

'New dialectical rules for ambiguity'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, p. 261–274.

De auteur stelt tien regels voor die ten doel hebben ambiguïteitsproblemen in argumentatie te voorkomen of op te lossen. De regels zijn gebaseerd op de Griceaanse maxims en op principes die van toepassing zijn bij het interpreteren van ambigue juridische en religieuze teksten.

Walton, Douglas 2000b (verschenen 2001)

'Problems and useful techniques in teaching argumentation, informal logic and critical thinking'. In: *IL*, vol. 20, no. 2, *Teaching Supplement*, p. 35–38.

De auteur behandelt een aantal technieken die volgens hem behulpzaam kunnen zijn in het onderwijs in argumentatie, informele logica en kritisch denken.

Walton, Douglas 2001a

'Abductive, presumptive and plausible arguments'. In: *IL*, vol. 21, no. 2, p. 141–169.

De auteur doet verslag van historisch en systematisch onderzoek naar verschillende manieren van redeneren. Hij behandelt redeneringen waarin een conclusie deductief, inductief, op grond van waarschijnlijkheid, abductief, presumptief of op plausibiliteitsgronden wordt afgeleid. Vervolgens brengt hij deze verschillende wijzen van redeneren in verband met argumentatieschema's, waarbij hij een nieuw argumentatieschema voor abductief redeneren presenteert.

Walton, Douglas 2001b

'Enthymems, common knowledge, and plausible inference'. In: *PhRh*, vol. 34, no. 2, p. 93–112.

De auteur betoogt dat de studie die men met name in de artificiële intelligentie maakt van plausibiliteitsredeneringen die op een 'script' zijn gebaseerd van groot belang is voor de studie van verzwegen argumenten. In het artikel laat hij zien dat inzicht in dit type redeneringen aanknopingspunten biedt om zowel de formele als de informele aspecten van verzwegen argumenten op een verhelderende manier te analyseren en tevens relevant is voor de analyse van informele drogredenen zoals de stroman, een beroep op autoriteit en de overhaaste generalisering.

Walton, Douglas 2001c

'Johnstone's view of rhetorical and dialectical argument'. In: *IL*, vol. 21, no. 1, p. 51-60.

De auteur geeft de ontwikkeling weer in Henry Johnstones visie op de relatie tussen retorische en dialectische argumentatie. Hij betoogt dat Johnstones visie zeer origineel was en van groot belang is geweest en dat Johnstones analyse van het *argumentum ad hominem* een belangrijke bijdrage verschaft aan het verhelderen van de relatie tussen retorica en dialectica.

Walton, Douglas 2001d

'Persuasive definitions and public policy arguments'. In: *AA*, vol. 37, no. 3, p. 117-132.

In dit artikel worden vijf *case studies* gepresenteerd van discussies waarin persuasieve definities werden gebruikt. Dergelijke definities worden door de auteur beschouwd als krachtige argumentatieve technieken. Hij onderzoekt de voorwaarden waaronder het gebruik van zulke technieken redelijk kan worden genoemd en stelt een nieuwe dialectische benadering van definities voor.

Walton, Douglas N. 2001e

'Searching for the roots of the circumstantial *ad hominem*'. In: *ARG*, vol. 15, no. 2, p. 207-221.

De auteur bespreekt een aantal nieuwe ideeën over de herkomst van de circumstantial variant van het *argumentum ad hominem*. Op basis van werk van Mansfield en Barnes kan volgens hem gesteld worden dat de traditionele visie dat deze variant van Aristoteles via Locke in de drogredenliteratuur terecht is gekomen herzien moet worden omdat deze variant ook voorkomt in oudere klassieke filosofische werken waarin filosofen worden aangevallen omdat hun eigen gedragingen inconsistent waren met hun filosofische onderwijsideeën.

Weger, Jr., Harry 2001

'Pragma-dialectical theory and interpersonal interaction outcomes: Unproductive interpersonal behavior as violations of rules for critical discussion'. In: *ARG*, vol. 15, no. 3, p. 313-329.

De auteur betoogt dat een pragma-dialectische reconstructie van 'interpersonal conflict behavior' zoals 'cross complaining' en 'demand/withdraw' duidelijk kan maken waarom deze vormen van gedrag problematisch zijn. Gebruikmakend van dit perspectief legt hij uit dat het gedrag gekarakteriseerd kan worden als een schending van de regels voor een kritische discussie omdat het de partijen belet het verschil van mening op te lossen door middel van een rationele discussie.

Wertz, S.K. 2000 (verschenen 2001)

'Origin of the justification of the Two wrongs argument: A conjecture'. In: *IL*, vol. 20, no. 3, p. 275-280.

Kort referaat over de beoordeling van het type redeneringen waarin het 'oog-om-oog'-principe wordt toegepast.

Woods, John 2000 (verschenen 2001)

'How philosophical is informal logic?'. *IL*, vol. 20, no. 2, p. 139-167.

De auteur onderzoekt in hoeverre de informele logica als een subdiscipline van de logica kan worden beschouwd, of de informele logica ook als toegepaste epistemologie kan worden opgevat en wat men in de informele logica zou moeten doen om een onderdeel van de gevestigde filosofie te worden.

Woods, John 2001

Aristotle's earlier logic. Paris: Hermes Science Publishing.

De auteur betoogt in dit boek dat de logica die Aristoteles in de *Topica* en de *Sofistische weerleggingen* ontwerpt weliswaar niet de metalogische kracht bezit van de *Ana-*

Bibliografie argumentatietheorie 2001

lytica priora, maar desondanks een rijke logica is die waardevolle inzichten biedt voor hedendaagse vakbeoefenaren.

Woods, John 2001

ARG, vol. 15, no. 4, p. 503-507.

Bespreking van Douglas N. Walton (1998), *Ad hominem arguments*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Wright, Larry 2001

'Justification, discovery, reason & argument'. In: *ARG*, vol. 15, no. 1, p. 97-104.

De auteur stelt dat de gangbare wetenschappelijke methode gebaseerd is op een onderscheid tussen de 'context of discovery' en de 'context of justification' met het doel een onderscheid te maken tussen feitelijke en normatieve aspecten, dat wil zeggen tussen oorzaken en redenen. De auteur is van mening dat bij dit onderscheid ten onrechte geen rekening wordt

gehouden met de waarderingen die een rol spelen in wetenschappelijk onderzoek.

Yin, Jing 2001

'Telling the truth? A cultural companion of "Facilitating discussion" in American talk'. In: *Discourse Processes*, vol. 33, no. 3, p. 235-256.

De auteur gaat in op de verschillen in opvatting tussen Amerikanen en Duitsers ten aanzien van een type discussie dat hij een 'facilitating' discussie noemt, een discussie waarin een spreker een nieuw idee naar voren brengt zonder dat dit een idee van de spreker zelf hoeft te zijn, met als doel het verloop van de discussie te vergemakkelijken. De auteur verklaart de verschillen in opvatting op grond van de culturele regels en de vooronderstellingen die in de twee landen over verbale communicatie gelden.

Boek beoordelingen

Braaksma, Martine A.H. (2002). *Observational learning in argumentative writing.* Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Graduate School of Teaching and Learning. ISBN 90-9015630-5. (121 pp.) Promotoren: prof.dr. G. Rijlaarsdam en prof.dr. B. van Hout-Wolters; copromotor: dr. H. van den Bergh.

“Zelfs het beste onderzoek, dat naar schrijfvaardigheid, geeft nog niet aan wat en hoe er met het oog op een durend effect onderwezen moet worden”, schrijft Braet (1999, 169) in zijn signalement van het ongemeen nuttige overzichtswerk *Het schoolvak Nederlands onderzocht* (Hoogeveen & Bonset, 1998). Die uitspraak geldt m.i. gedeeltelijk wel en niet voor dit proefschrift. Het is de jongste schakel in een Nederlandse onderzoeksketen waarvan o.m. ook de proefschriften van Rijlaarsdam (1986), Couzijn (1995) en Overmaat (1996) deel uitmaken, naast andere publicaties van de groep rond Rijlaarsdam (Rijlaarsdam & Espéret, Series Eds.), en het past binnen een internationaal paradigma rond leren en leren schrijven.

Sinds eind jaren 70 zijn cognitief georiënteerde psychologen, met name L.S. Flower & J.R. Hayes, aandacht gaan besteden aan schrijfprocessen naast de vroegere aandacht voor de producten van die processen. Cognitief georiënteerde onderwijspsychologen – C.F. van Parreren was daarvan een wat alleenstaande voorloper – voegden daar aandacht aan toe voor aller-

hande cognitieve en metacognitieve strategieën die een rol spelen bij de verwerving van wiskundige en talige vaardigheden. Elk van beide puzzels is tot nu nog onvolledig: die van de schrijfprocessen, en die van de verwerving van vaardigheid in die schrijfprocessen. Braaksma legt nieuwe stukjes van de tweede puzzel. Braets uitspraak past daarom maar gedeeltelijk op dit proefschrift.

In het inleidende eerste hoofdstuk presenteert Martine Braaksma een theoretische situering van haar onderzoek.

Een eerste uitgangspunt van Braaksma is dat we goed moeten onderscheiden tussen ‘schrijven’ (schrijfprocessen die producten opleveren) en ‘leren schrijven.’ Iemand die teksten schrijft om te leren schrijven staat zodoende voor een dubbele opdracht: een goede tekst schrijven en daaruit leren, wat tot een probleem van cognitieve overbelasting zou leiden. Die overbelasting kun je proberen te verminderen door bepaalde ingrepen zoals *peer reviewing* of observationeel leren. Toch vraag ik me af of het correct is de twee genoemde taken op gelijke voet te plaatsen. Is het niet eerder zo dat men bij het leren schrijven door te laten schrijven hoopt op een vorm van incidenteel leren, m.a.w. niet echt van het uitvoeren van een taak van intentioneel leren? Als incidenteel leren hier niet (goed) werkt, is dat wellicht niet toe te schrijven aan cognitieve overbelasting maar aan het feit dat incidenteel

leren gewoon niet geschikt is voor het verwerven van een complexe vaardigheid. Als dat zo is dan is een ingreep zoals observationeel leren een structurering van het intentioneel leren.

Een tweede uitgangspunt is dat reflectieve activiteiten door de schrijver bijdragen aan het leren schrijven. Leren door observeren is herhaaldelijk onderzocht en effectief gebleken bij verschillende type leerders en bij verschillende schoolvakken. Braaksma bouwt verder op Couzijn (1995, 1999), die heeft laten zien dat observeren van hardopdenkende schrijvers (en lezers) effectief is voor het leren. Couzijn had zich beperkt tot de effecten van observationeel leren op de kenmerken van de schrijfproducten. Braaksma neemt zich voor meer inzicht te krijgen in de onderliggende processen die tot die effecten leiden. Daarbij focust zij haar onderzoeksvragen op drie thema's:

- (1) het observatieproces (hfst. 2 en 5): hoe observeren leerlingen? welke deelactiviteiten van het observeren dragen vooral bij aan leerwinst?
- (2) effecten van leerlingkenmerken (hfst. 3): welk type instructie (met name reflecteren op zwakkere versus sterkere schrijversmodellen) is effectief voor welk type leerlingen (zwakkere en sterkere schrijvers)?
- (3) effecten op schrijfprocessen (hfst. 4): welke veranderingen doen zich als effect van het observeren in de schrijfprocessen voor? Couzijn (1995) had namelijk alleen de effecten op tekstkwaliteit onderzocht.

In hoofdstuk 2 doet Braaksma verslag van een bijkomende analyse van de data van Couzijn (1995), uitgevoerd om na te gaan welke deelactiviteiten van het observeren leerwinst opleveren. Daartoe zijn werkboekjes, voortoets en natoetsen van 84 leerlingen onderzocht. Braaksma heeft naar sporen van drie verschillende leerac-

tiviteiten gezocht: evaluatie (bepalen welk van twee modellen de taak het beste uitvoert dan wel of één geobserveerd model de taak goed uitvoert), productelaboratie (uitleggen waarom producten van modellen al of niet goed zijn), en proceselaboratie (uitleggen waarom processen wel of niet goed zijn). De leerlingen moesten uitdrukkelijk deze drie soorten vragen beantwoorden. Van de derde leeractiviteit heeft Braaksma bijna geen sporen teruggevonden, van de eerste twee wel. De resultaten van de natest, het gebruik van presentatie-elementen bij het schrijven van een argumentatieve tekst, laten zien dat er effecten zijn wanneer de leerlingen de activiteiten van modellen evalueren en ze uitleggen "why the writing or reading tasks are performed well or badly – it transfers to their own writing" (p. 23). Een zwak punt hierbij is dat Braaksma weliswaar spreekt over het evalueren van de activiteiten van de modellen, maar dat het grotendeels toch gaat om het evalueren van de producten.

In hoofdstuk 5 onderzoekt Braaksma door middel van een gevalstudie welke deelactiviteiten van het observeren belangrijk zijn voor de leerwinst. Zes leerlingen van gem. 14,8 jaar (derde klas havo/vwo) namen deel aan individuele sessies van twee uur. Daarin leerden ze hardop denken, kregen ze enige theorie over het omzetten van schematische argumentatiestructuren in lineaire teksten, observeerden ze vijf maal hardop denkend video-opnamen van paren leeftijdsgenoten die zo'n omzettingstaak ook hardop denkend uitvoerden, en werden ze door de onderzoeker geïnterviewd. De deelnemers waren over twee condities verdeeld: in één conditie moesten ze focussen op een goed model, in de andere op een zwak model. De data van Braaksma bestaan uit de hardopdenkprotocollen bij vijf observeertaken, aantekenboekjes van de deelnemers, en interview-

gegevens. Het is jammer dat Braaksma alleen de vijfde observeertaak duidelijk toelicht, wat de andere taken precies inhielden wordt niet gerapporteerd (p. 73-74). Braaksma stelt dat de zes deelnemers veel verschillende (meta)cognitieve activiteiten uitvoeren: “reading and analyzing the argumentation structure, (mentally) formulating a possible task outcome solution, observing, comparing, evaluating and judging the models, and commenting on the models’ writing” (p. 87). Daar wil ik twee opmerkingen bij maken. Ten eerste lijkt het erop dat de leerlingen deze mentale handelingen stelden omdat de opdrachten en de vragen die ze hadden gekregen daar juist op gericht waren. Zij toont zodoende aan dat leerlingen in staat zijn die opdrachten uit te voeren, maar het is niet zeker of ze die handelingen ook uit zichzelf zouden stellen. Overigens hadden die vragen en opdrachten als appendix opgenomen mogen worden. Ten tweede, Braaksma schrijft dat “de observerende leerlingen (mentale) uitvoerende activiteiten uitvoerden en dat zij tijdens het observeren deze eigen (interne) schrijfwitvoering vergeleken met de uitvoering van de modellen” (p. 118). Hoewel het aannemelijk lijkt dat observerende leerlingen tijdens het observeren a.h.w. mentaal meehandelen en -schrijven, zag ik dat als lezer niet expliciet naar voren komen in de verslaggeving over het observeren (par. 3.1.2).

Een erg interessante observatie is het feit dat de leerlingen die op het goede model moesten focussen het veel moeilijker hadden om te elaboreren over wat daaraan goed was, dan de leerlingen die bij het zwakke model moesten nadenken over wat minder goed ging.

Hoofdstuk 3 brengt verslag uit van een experiment waarin de similariteitshypothese wordt getoetst. Volgens die hypothese leren zwakke schrijvers meer van het

observeren van zwakkere modellen, en sterke schrijvers van sterkere modellen. Daarmee zijn twee condities opgezet naast een controleconditie. Aan het experiment is deelgenomen door 214 veertienjarige leerlingen tweede klas vbo-vwo. In de cursus leerden de deelnemers eerst schematische argumentatiestructuren omzetten in korte teksten. In beide experimentele condities observeerden de leerlingen een paar keer paren bestaande uit een sterke en een zwakke schrijver. In de eerste conditie werd zwakkere leerlingen gevraagd het zwakkere model te identificeren en uit te leggen wat dat model minder goed deed. In de tweede conditie werd gevraagd het sterkere model te identificeren en uit te leggen wat dat model goed deed. Of, en hoeveel leerlingen zich in het identificeren vergisten wordt niet gemeld. Het effect is gemeten aan de kwaliteit van schrijfproducten in analoge schrijftaken. Globaal wordt de similariteitshypothese bevestigd. Bovendien blijkt dat wanneer de taak nieuw is goede leerlingen niet alleen van het observeren profiteerden, maar ook van het zelf uitvoeren van een analoge schrijftaak; wanneer de leerlingen met de taak al vertrouwd waren leerden de zwakkere leerlingen even veel van het zelf schrijven als van het observeren, de goede leerlingen alleen van het observeren. Braaksma verklaart een en ander door te veronderstellen dat zwakke leerlingen bij nieuwe taken hun cognitieve inspanningen kunnen verlichten doordat ze die uitsluitend op het leren kunnen richten.

In de samenvatting (p. 116) schrijft Braaksma dat het voor gemiddelde leerlingen niet uitmaakte volgens welke instructie (leren door doen of door observeren) zij geleerd hadden. Het geval van de gemiddelde leerlingen wordt echter in hoofdstuk 3 niet gedocumenteerd.

Bij dit hoofdstuk past de kritische opmerking dat het begrip ‘leerlingen-

Boekbeoordelingen

merken' hier gereduceerd is tot één enkel vrij sterk taakgebonden kenmerk: leerlingen werden opgedeeld in sterk en zwak op basis van een voorafgaande test naar hun vaardigheid in het analyseren van argumentatie, wat slechts één deelvaardigheid van het schrijven is.

Wanneer we aannemen dat leren door observeren in betere tekstkwaliteit resulteert – dankzij een rijkere kennisbasis – dan is het belangrijk te weten hoe het observationeel leren de kennisbasis op een andere wijze beïnvloedt dan het klassieke leren door te doen. Dat heeft Braaksma in een boeiend hoofdstuk 5 onderzocht. 52 leerlingen uit de tweede klas vbo-vwo volgden een korte cursus argumentatief schrijven in de aard van die van hfst. 3. Als onderdeel van de cursus voerden de leerlingen zeven korte schrijftaken uit (controleconditie), of observeerden ze vijf paren sterke en zwakke schrijvers (experimentele condities). In één experimentele conditie werd gevraagd te focussen op de sterkere schrijver van het paar, in de andere op de zwakkere schrijver. Bij wijze van posttest voerden alle leerlingen twee schrijftaken uit in een hardopdenkconditie. Bij de analyse van de posttests onderscheidt Braaksma tussen (a) metacognitieve activiteiten (doeloriëntatie, planning, analyse, evaluatie en meta-analyse), en (b) uitvoerende activiteiten (formuleren, schrijven, herlezen en reviseren). Er blijken aanzienlijke verschillen tussen de leerlingen in de twee hoofdcondities wat betreft hoeveelheid van de verschillende types activiteiten, en distributie over het verloop (begin, midden, tweede deel van de opdrachtuitvoering). Bij de leerlingen in de observeerconditie zijn er meer metacognitieve activiteiten, en zijn de verschillende types van die activiteiten minder homogeen over het geheel van het proces verdeeld. Braaksma interpreteert de verschillen tussen de schrijvers in de twee

hoofdcondities als verschillen tussen routineprocessen (leren door doen) en leerprocessen (leren door observeren). Braaksma heeft redenen om aan te nemen dat ook hier de similariteitshypothese (zie hfst. 3) gespeeld heeft en aanleiding geeft tot verdere verschillen in de hoeveelheid en distributie van de verschillende types van metacognitieve activiteiten.

Dat dit proefschrift een bundeling is van vier deels op zichzelf staande studies valt te merken aan het afsluitende hoofdstuk 6, en overigens aan het hele boek. Het vraagt van de lezer een behoorlijk goed synthetiserende geest om de verschillende stukken van de legpuzzel in elkaar te doen passen, en dan nog blijven er vragen over, zij het dat Braaksma zelf in hoofdstuk 6 – en ook in de voorgaande hoofdstukken – wijst op mogelijke tekortkomingen, naast punten voor vervolgonderzoek.

In tegenstelling tot Couzijn (1995, 1999) heeft Braaksma geen hoofdeffect op de schrijfproducten van leren door observeren gevonden, wellicht vanwege een aantal verschillen in de operationalisatie van de experimenten, door Braaksma in hfst. 6 toegelicht (p. 97). Misschien is dat ook te verklaren doordat zij verdergaande onderscheidingen (b.v. twee verschillende observeercondities) en verfijningen (b.v. zelfde instructieprocedures in controleconditie als in experimentele conditie) heeft ingevoerd.

Op p. 98-101 bespreekt Braaksma kritisch enkele kwesties die met design en methodologie te maken hebben. Zo is het niet te miskennen dat de effectgroottes weliswaar consistent zijn, maar middelmatig tot klein. Ze meent dat de kleine effectgroottes wellicht deels toe te schrijven zijn aan de betrekkelijk korte duur van de cursussen (p. 99). Veel didactisch onderzoek – Bimmel (1999) is één van de talloze andere

voorbeelden – lijdt aan hetzelfde euvel. Omwille van de noodzaak allerhande *bias* onder controle te hebben en de sowieso grote arbeidsinspanning binnen redelijke perken te houden, is de onderzoeker geneigd experimentele interventies (te) kort te houden. Daar wil ik een ander element aan toevoegen. De schrijfcursus, de schrijfp opdrachten en de posttestopdrachten waren beperkt tot één enkel relatief klein onderdeel van argumentatief schrijven: het ordenen van enkele gegeven ideeën (uitspraken) en ze met behulp van connectoren in een tekst omzetten die een wat complexere argumentatiestructuur voorstelt. De ideeën en de structuur waren schematisch vooraf gegeven, zodat de schrijftaak al heel sterk voorgestructureerd was. Daarmee wordt voorbijgegaan aan de veel grotere cognitieve inspanning die een schrijver in een normale situatie moet leveren wanneer hij zelf ideeën moet bedenken en/of verzamelen, en zelf in een passende samenhang uitschrijven. Als het schrijven zo sterk gereduceerd wordt hoeft het niet te verbazen dat de grootte van de effecten weinig indrukwekkend is.

De kritische opmerkingen doen niets af aan de waarde van dit onderzoek. Braaksma heeft haar onderzoek voortreffelijk ingebed in de internationale literatuur over leerprocessen. Ze heeft helder verslag uitgebracht van intelligent uitgekende en zorgvuldig opgezette experimenten, met veel oog voor de controleconditie; uit de scores heeft ze met behulp van slimme statistische technieken nuttige conclusies afgeleid. Een pluspunt is dat de setting van de experimenten niet die van een laboratorium is, maar goed reële klassituaties benadert. Wel is het jammer dat de schrijfcursus en de schrijfp opdrachten betrekking hebben op een erg sterke reductie van de totaalvaardigheid schrijven, en dat er ook maar een kort tijdsbestek uit een schrijfcursus

door gedekt wordt. Braaksma geeft dat overigens ook zelf aan.

Het zal niet verbazen dat Braaksma zelf richtingen voor vervolgonderzoek aangeeft (p. 101-105). De implicaties die ze voor de onderwijspraktijk aangeeft (p. 105-106) doen nog wat preliminair aan. Voor de onderwijspraktijk zou het erg nuttig zijn als er bij wijze van toegepast onderzoek een longitudinaal schrijfcursus en bijhorende leergang ontwikkeld zouden worden op basis van de kennis die in het internationale en het Nederlandse onderzoek van het leren schrijven nu al verzameld is. Misschien dat er zo aan de bedenking van Braet, geciteerd bij het begin van deze bespreking, iets gedaan kan worden.

Frans Daems

Bibliografie

- Bimmel, P. (1999).** *Training en transfer van leesstrategieën.* 's-Hertogenbosch: Malmberg.
- Braet, A. (1999).** Hoogeveen, Mariëtte & Bonset, Helge (1998). Het schoolvak Nederlands onderzocht. [...]. *Taalbeheersing*, 21, 168-169.
- Couzijn, M. (1995).** *Observation of writing and reading activities. Effects on learning and transfer.* Diss. UvA. Dordrecht: Dorfix.
- Couzijn, M. (1999).** Learning to write by observation of writing and reading processes. Effects on learning and transfer. *Learning and Instruction*, 2, 109-142.
- Hoogeveen, M. & H. Bonset (1998).** *Het schoolvak Nederlands onderzocht.* Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Overmaat, M. (1996).** *Schrijven en lezen met tekstschemata's. Effectief onderwijs in schriftelijke taalvaardigheid in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.* Amsterdam: SCO.
- Rijlaarsdam: G. (1986).** *Effecten van leerlingrespons op aspecten van stelvaardigheid.* Amsterdam: SCO.
- Rijlaarsdam, G. & E. Espéret (Series Eds.).** *Studies in Writing.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hester Alida Glasbeek (2001). *'Ik doe wel wat hier staat, maar hij niet'*. Een onderzoek naar vaardigheidsverwerking door gebruikers van leshandleidingen bij een computerprogramma. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotoren: prof.dr. P.J. van den Hoven & prof.dr. C.J.M. Jansen; co-promotor dr. L.R. Lentz.

Over het ontwerp van (computer-) handleidingen zijn in Nederland de laatste jaren verschillende proefschriften verschenen, en er staan er nog enkele op stapel. In dit geval gaat het om het ontwerp van leshandleidingen voor computerprogramma's. Anders dan eerdere proefschriften kiest Glasbeek echter niet voor het testen van een of meer ontwerpvariabelen, maar voor een meer theoretische vraagstelling. Centraal staat de vraag: hoe verloopt het leerproces van volwassenen die met een computerprogramma leren werken?

Samenvatting

Een preliminaire vraag is: wat houdt 'vaardigheid met een computerprogramma' nu precies in? Aan die vraag is het eerste deel van het proefschrift gewijd. Glasbeek baseert zich daarbij vooral op de theorie over procedureel leren van Anderson. Vaardige gebruikers van een computerprogramma beschikken volgens Glasbeek (p. 64) in hun langetermijngeheugen over een domeinspecifiek systeem van productieregels, dat wil zeggen regels in de ALS-DAN-vorm die doelen koppelen aan uit te voeren handelingen. Het systeem heeft een gelaagde structuur: reële doelen uit het dagelijks leven (bijvoorbeeld iets uitrekenen) worden via functionele doelen die het computerprogramma betreffen (bijvoorbeeld een formule invoeren) verbonden met syntactische doelen die concrete handelingen betreffen (bijvoorbeeld op een bepaald icoontje klikken). Daarnaast bevat het systeem productieregels waarin com-

municatieve doelen (het systeem iets laten weten) en mentale doelen (die te maken hebben met planning) en kennis over de werking van het systeem centraal staan.

De volgende vraag is: hoe verwerven mensen die productieregels? In de leertheorie van Anderson wordt aangenomen dat het proces verloopt doordat 'declaratieve' kennis wordt verworven (bijvoorbeeld uit een handleiding) die door het herhaaldelijk uitvoeren van taken uiteindelijk in sterk verkorte vorm wordt opgeslagen als 'procedurele' kennis (de genoemde productieregels). Maar die theorie geeft niet aan wat computergebruikers in feite (moeten) doen om dit proces soepel te laten verlopen. Daartoe maakt Glasbeek een analyse van de taak van iemand die met een handleiding een computerprogramma wil leren beheersen. Ze gaat er daarbij vanuit dat deze taak vrijwel altijd 'al doende' wordt geleerd. Dus gebruikers van een handleiding hebben twee doelen: op korte termijn een bepaald product maken (een rapport, een kostenoverzicht, een e-mail), op langere termijn: een adequate kennisstructuur in het langetermijngeheugen ontwikkelen. Glasbeek construeert een taakmodel waarin ze onderscheid maakt tussen een 'monitorniveau' met de taken: *procesbewaken, evalueren* en *plannen*, en een 'functioneel niveau' met de taken *studeren* en *doen*.

In het tweede deel van het proefschrift beschrijft Glasbeek een experimenteel onderzoek naar de effecten van het type oefening en van de mate van doelgerichtheid van de gebruiker op de verwerving van de vaardigheid met een computerprogramma. In het experiment oefenden 60 proefpersonen hardopdenkend met een leshandleiding voor het programma Quattro Pro. Er waren twee versies van de (minimale) handleiding: in één ervan worden zelfprobeer oefeningen gegeven, waarbij de

gebruiker met wat materiaal zelf mag experimenteren, in de andere variant worden gerichte probleemoplossingsoefeningen gegeven waarin de gebruiker moet zoeken naar de handigste methode om een bepaald doel te bereiken. In de literatuur is voor beide typen oefeningen steun te vinden, maar een vergelijking is nog niet eerder uitgevoerd.

Een deel van de proefpersonen werd in een weinig doelgerichte situatie geplaatst: ze moesten het programma in anderhalf uur zo goed mogelijk leren gebruiken. Een ander deel van de proefpersonen kreeg een meer doelgerichte situatie aangeboden: ze moesten leren om het programma te gebruiken om daarmee de wedstrijdclasseringen van een gymnastiekvereniging bij te houden. Door beide variabelen te combineren ontstaan dus vier experimentele condities. De combinaties doelgericht/zelfprobeer oefeningen en weinig-doelgericht/probleemoplossingsoefeningen lijken gunstig: in beide gevallen krijgen de leerders duidelijke doelen aangeboden. De combinatie weinig-doelgericht/zelfprobeer oefening lijkt minder gunstig omdat de leerder geen duidelijk doel voor ogen heeft; de combinatie doelgericht/probleemoplossingsoefening lijkt eveneens minder gunstig omdat de problemen van de oefeningen niet direct aansluiten bij het vooropgezette doel van de lezer.

De resultaten van het experiment ondersteunen deze verwachtingen: in de twee gunstige condities bleek de kennis van procedures, de kennis over het programma en het succes bij het oplossen van (nieuwe) problemen groter dan bij de ongunstige leercondities. Het verschil trad met name op bij de uitgestelde nameting (anderhalve week na de leersessie). De gevonden effecten waren overigens klein. Geen effect

werd gevonden als het gaat om prestaties bij eenvoudige basistaken; daarbij trad een plafondeffect op.

Het experiment vormt een belangwekkende kanttkening bij het advies om leerders zoveel mogelijk te laten experimenteren met het programma (een kernadvies in de minimalistische ontwerptheorie). Dat blijkt een goed advies te zijn als de leerder zelf bepaalde doelen voor ogen heeft, maar er moet een vraagteken bij gezet worden als dat niet het geval is: dan blijken gerichte oefeningen beter te werken. Terecht geeft Glasbeek overigens aan dat ontwerpers van handleidingen doorgaans niet van te voren kunnen weten of hun lezers wel scherp omliggende doelen hebben en zo ja, welke dat zijn. Ze pleit er dus voor in les-handleidingen zowel gerichte oefeningen op te nemen als aanmoedigingen om zelf verder te experimenteren.

Het derde deel van het proefschrift van Glasbeek borduurt voort op het eerste deel. Het bevat een gedetailleerde analyse van vier hardopdenkprotocollen uit het experiment. Met deze analyse wil Glasbeek in de eerste plaats toetsen of de begrippen uit het geschetste kader operationaliseerbaar zijn. De belangrijkste vragen zijn: kunnen de hardopdenkuitingen beschreven worden met deze begrippen., zijn de ontwikkelingsstadia van het leerproces volgens de theorie van Anderson in de protocollen terug te vinden, kan uit de hardopdenkprotocollen de kennisstructuur afgeleid worden die de proefpersonen ontwikkelen, en kunnen eventuele verschillen in de leerprocessen in verband gebracht worden met de experimentele condities?

De vragen worden in het algemeen bevestigend beantwoord, al komt Glasbeek op onderdelen wel degelijk problemen tegen. Het blijkt bijvoorbeeld moeilijk om onder-

Boekbeoordelingen

scheid te maken tussen het formuleren van doelen en het uitvoeren van acties. Interessant zijn de verschillen die Glasbeek aantreft bij de verschillende proefpersonen, bijvoorbeeld in de mate waarin ze alleen op het (directe) doen-doel gericht zijn (de opdracht uitvoeren) of ook op het leren (onthouden van de procedures); de mate waarin kennis wordt verworven door te lezen of door te elaboreren; de aandacht voor de verschillende niveaus (reëel, functioneel, syntactisch en communicatief niveau en systeemniveau). Een van de meest opvallende inzichten betreft het verloop van het 'compileerproces' waarin declaratieve kennis wordt omgezet in productieregels. Dat proces blijkt niet geleidelijk te verlopen, maar met horten en stoten: leerders vallen in de loop van het proces herhaaldelijk terug op eerdere, meer declaratieve stadia in hun kennis. Glasbeek slaagt erin om op basis van de protocollen gedetailleerd aan te geven wat voor aanleidingen er kunnen zijn voor een dergelijke terugval.¹

Door deze diepgaande exploratie van vier leerprocessen stijgt de oproep tot nader onderzoek en de suggesties daarvoor in Glasbeeks proefschrift dan ook ver uit boven de obligate afsluiting van een proefschrift.

Evaluatie

Het onderzoek van Glasbeek, lezen we in het voorwoord, heeft acht jaar geduurd, en dat is aan het boek ook wel af te lezen. De lezer kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de nadruk nu eens op praktijkvragen, dan weer op experimentele toetsing en uiteindelijk vooral op theorieontwikkeling heeft gelegen. De samenhang tussen de ontwikkelde theorie en het experiment uit het tweede deel is dan ook tamelijk losjes. Het proefschrift begint met een beschouwing over de adviesliteratuur over computerhandleidingen. Glasbeek laat zien dat veel adviezen mank gaan aan grote vaag-

heid ('Keep it simple', 'Be concrete') of een overmaat aan voorbehouden ('niet altijd', 'vaak', 'alleen als het nodig is', 'hangt af van de situatie'). Ze meent – in navolging van Carroll – dat harde uitspraken over optimale ontwerpkeuzes niet erg zinnig zijn, gezien het grote aantal situationele variabelen dat altijd een rol zal spelen. Ontwerpers zijn meer gediend bij onderzoek dat gericht is op theorievorming over het verloop van de processen van gebruikers van handleidingen en de variabelen die een rol spelen bij die processen. Een van de promotoren van Glasbeek heeft deze opvatting wel gekenschetst als de U-bocht: men begint bij een praktijkprobleem, probeert een adequate theorie te ontwikkelen, en keert vervolgens weer terug bij de praktijk.

Bij deze demonstratie van de U-bocht wil ik wel een kanttekening zetten. De theorievorming dient vooral betrekking te hebben op cognitieve processen, en daarin speelt de handleiding een zeer ondergeschikte rol. Dat maakt de afstand tussen theorie en ontwerpvariabelen wel erg groot. De theoretische verdieping is boeiend en indrukwekkend, maar Glasbeek blijft ergens halverwege de U steken. De enige praktische conclusie die we uit het onderzoek kunnen trekken is het eerder genoemde advies om zowel probleemoplossingsoefeningen als zelfexperimenteer-oefeningen aan te bieden.

Dat neemt niet weg dat het proefschrift van Glasbeek een rijk boek is geworden. De hier gegeven samenvatting laat slechts een aantal toppen van de ijsberg zien. In alle drie de delen van het boek gaat Glasbeek uitvoerig in op allerlei details. Ze bespreekt tal van complicaties bij haar theoretische uitgangspunten en ze verantwoordt uitvoerig de gekozen onderzoeksmethoden. Ze betreedt ook regelmatig zijsporen die wellicht wat van de hoofdlijnen afdwalen, maar

niettemin interessante perspectieven bieden. Zo bevat paragraaf 4.2 een interessante uiteenzetting over leerstijlen, uitmondend in de beslissing om de leerstijl van de proefpersonen niet als onafhankelijke variabele in het experiment op te nemen maar als covariaat. De leerstijl blijkt uiteindelijk niet van invloed; helaas doet Glasbeek geen poging om dit te verklaren.

Niet alleen in bij het schrijven van het boek, ook in het feitelijke onderzoek heeft Glasbeek tijd nog moeite gespaard. Opvallend vind ik het dat in het beschreven experiment gebruik is gemaakt van hardopdenkprotocollen. Daar is natuurlijk niets op tegen, maar uit die protocollen worden slechts vier procesvariabelen in het onderzoek betrokken: (1) het aantal uitgevoerde dan wel overgeslagen oefeningen, (2) het succes van die oefeningen, (3) de gekozen methode bij de oefeningen, en (4) het aantal keren dat wordt geëxperimenteerd met andere functies van het programma (p. 149). Ik maak me sterk dat deze data ook wel verzameld hadden kunnen worden door simpele observatie, of met het programma Phantom dat tot mijn verbazing alleen als aanvulling op de hardopdenkprotocollen is gebruikt (p.126). Op z'n minst lijkt het gebruik van hardopdenkprotocollen bij dit experiment oneconomisch.

Zonder meer het sterkste deel van het proefschrift is de analyse van de hardopdenkprotocollen in de hoofdstukken 6, 7 en 8. Ik ken weinig publicaties waarin zo systematisch, inventief en creatief geprobeerd wordt om cognitieve processen te reconstrueren op basis van hardopdenkprotocollen. Het succes van die onderneming is mede te danken aan de stevige theoretische basis die daarvoor in het eerste deel van het boek wordt gelegd. In veel studies met hardopdenkprotocollen ontbreekt zo'n kader, of is het weinig uitge-

werkt, waardoor bij de analyse allerlei 'ad hoc theorieën' te voorschijn komen. Glasbeek is erin geslaagd om vanuit een helder gedefinieerd kader helder te schetsen hoe de verschillende processen verlopen.

Alles bij elkaar heeft Hester Glasbeek een boeiend proefschrift geschreven. Het is in al zijn complexiteit ook een goed leesbaar boek geworden, waarin de lezer voortdurend bij de hand wordt genomen om de draad niet kwijt te raken. Dat een register ontbreekt, is zonder meer storend, maar dat moet dan maar als een schoonheidsfoutje gezien worden.

Michaël Steehouder

¹ Zie voor deze analyse van de protocollen het artikel van Glasbeek in deze tijdschriftaflevering.

Janssen, D. & Neutelings, R. (Eds. 2001). *Reading and writing public documents. Problems, solutions and characteristics.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. ISBN 9027232016.

Waarom is onderzoek naar het schrijven, lezen en verbeteren van overheidsstukken zo populair in Nederland? Volgens Janssen & Neutelings komt dat omdat de overheid hier enorme hoeveelheden documenten produceert en graag investeert in imagoverbetering. Bovendien zijn overheidsinstanties coöperatiever dan bedrijven als het erom gaat documenten en schrijfprocessen toegankelijk te maken voor onderzoekers. Elders is dat kennelijk minder het geval. Dat zou verklaren dat de literatuurlijst van *Reading and writing public documents* (zo'n 250 items, waarvan een kwart Nederlandstalig) hooguit vijf buitenlandse publicaties bevat die specifiek gewijd zijn aan overheidsstukken. Inmiddels heeft het Neder-

Boekbeoordelingen

landse onderzoek zich internationaal enige bekendheid verworven. Deze bundel met elf bijdragen kan die bekendheid versterken. Voor Nederlandse lezers zou hij een mogelijkheid kunnen bieden grote lijnen te onderscheiden in een onderzoeksperiode van ruwweg 15 jaar.

Allereerst een korte aanduiding van de inhoud. Jansen & Steehouder geven een uitgebreid overzicht van onderzoek gericht op de optimalisering van *overheidsformulieren*. Dat loopt van hun promotie-onderzoek uit 1989 rond huursubsidieformulieren tot recent onderzoek naar handschriftinstructies. Opmerkelijk is dat het laatste onderzoek naar *online formulieren*, althans in hun bijdrage, dateert uit 1992! Zij gaan verder in op de moeizame relatie tussen onderzoek en de ontwerppraktijk. Er zijn buitengewoon veel ontwerpopties. Het effect van een enkele ontwerpoptie hangt af van talloze andere beslissingen in het ontwerpproces, zodat het lastig is algemene conclusies te trekken uit experimenten waarin teksten met of zonder een bepaalde optie worden vergeleken. Zij concluderen dat onderzoek naar de strategieën die mensen toepassen wellicht vruchtbaarder is: ontwerpers die de 'logica' van de gebruiker begrijpen, kunnen fouten voortvloeiend uit ongelukkige ontwerpkeuzes vermijden.

Verschillende bijdragen gaan in op de evaluatie van *tekstkwaliteit*.

Renkema illustreert zijn CCC-model, een tekstgericht model ter beoordeling van tekstkwaliteit, met onderzoek naar brieven van de belastingdienst. Verder kijkend dan de brieven, concludeert hij onder andere dat de visie van het management op het communicatieproces sterk afwijkt van wat de werkvloer doet. Waar managers uitgaan van schriftelijke beantwoording van vragen, kiezen uitvoerders vaak een praktischere oplossing zoals een telefoontje of een onderhoud.

De Jong & Schellens benaderen de tekstkwaliteit van brochures vanuit twee invalshoeken, die ze beide methodologisch grondig becommentariëren. De plus-min-methode, een *lezergerichte* beoordeling van tekstkwaliteit, levert waardevolle revisiemogelijkheden op die de effectiviteit van een brochure kunnen verhogen. De interpretatie van lezerproblemen en het vaststellen van het belang ervan blijft echter een problematische kwestie. Een *tekstgerichte* functionele analyse zet de schrijver vooral op het spoor van ontbrekende informatie in teksten waarop de lezer een besluit of handelingen moet baseren. De methoden kunnen volgens de auteurs heel goed complementair worden gebruikt.

Hulst & Lentz bevelen in hun bijdrage een vergelijkbare combinatie van methoden aan, om de kwaliteit van een vertaalde tekst te bepalen (een brochure over motorrijtuigenbelasting). Hun conclusie is dat een vertaalde tekst als een document op zich moet worden gezien, niet als een getrouwe kopie van het origineel. Zowel praktisch als theoretisch achten zij een integratie van vertaaltheorie en tekstontwerp vruchtbaar.

Onderzoek naar *beleidsnota's* staat centraal in vier bijdragen, van Janssen, Van der Mast, Neutelings en Pander Maat. Zij gaan in op samenwerkingsschrijven, revisiestrategieën en beoordelend lezen. Daarbij passeert onderzoek uit de Nederlandstalige dissertaties van de eerste drie auteurs de revue. Beleidsnotaschrijvers blijken geen slechte schrijvers te zijn: de nota's zijn het resultaat van een complex proces van tekstproductie, waarbij strategische overwegingen centraal staan. Lezers ontwikkelen een specifieke stijl in het selecteren en verwerken van informatie, tijdens een proces van beoordelend lezen. Gemeenschappelijk in de aanpak van de vier auteurs is het gebruik van de hardopdenkmethode om achter de overwegingen van schrijvers en lezers te komen, een methode die overigens ook

door Jansen & Steehouder toegepast wordt.

Ten slotte gaat Hoeken in op het verschil in effect tussen anekdotische en statistische evidentie in (voorlichtende) krantenartikelen, F. Jansen analyseert de stijl van overheidsdocumenten en Janssen verklaart waarom schrijftrainingen voor overheidsdienaren vaak niet veel helpen.

Geeft de bundel buitenlandse lezers zonder voorkennis van het Nederlandse onderzoek een helder en coherent beeld van dat onderzoek? Het wordt hen niet altijd even gemakkelijk gemaakt. Scherm-afbeeldingen zijn soms in het Nederlands. Verder zijn de verschillende auteurs niet erg consequent in het omspringen met Nederlandstalige voorbeelden. Sommigen volstaan met de opmerking dat de gepresenteerde tekst vertaald is uit het Nederlands, anderen geven (tamelijk overbodig) het complete Nederlandse origineel erbij. Soms worstelt de auteur met begrippen als 'aanwijzingsinstrumentarium', een woord dat uiteindelijk maar onvertaald wordt gelaten (met een uitleg erbij). Een handicap kunnen bovendien typisch Nederlandse verschijnselen zijn, stilistisch en inhoudelijk. Zo is een bespreking van het effect van tangconstructies lastig te volgen, als dat gebeurt met vertaalde voorbeelden. En het streven naar consensus zoals dat tot uiting komt in strategisch schrijven in beleidsteksten, lijkt wel erg gekoppeld aan het vaderlandse poldermodel. Amerikaanse en Engelse lezers zullen zich bovendien wellicht verbazen, gewend als ze zijn aan een consciëntieuze editing, over de typefouten, de enkele Britse spelling naast de overwegend Amerikaanse, en over figuren waarvan de bijschriften niet kloppen, bijvoorbeeld omdat afbeeldingen onder elkaar in plaats van naast elkaar staan.

Voor Nederlandse lezers, die het meeste beschreven onderzoek wel zullen kennen uit Nederlandstalige publicaties, vormt de

bundel op zich een interessante mogelijkheid de actuele situatie rond dit onderzoek te evalueren. Ze zullen het echter moeten doen zonder een overkoepelende beschrijving van de stand van zaken: een analyse van het vele dat er bereikt is in de loop der jaren, een schets van de doodlopende wegen, een onderzoeksagenda voor de komende jaren. Er zijn vrijwel geen (merkbare) pogingen gedaan de bijdragen op elkaar af te stemmen. Dat zou ook een lastige opgave zijn. Wat de meeste bijdragen bindt, is vooral hun belangstelling voor integrale overheidsteksten in hun 'natuurlijke', niet-experimentele context, met aandacht voor praktische, organisatorische en juridische aspecten. De Inleiding van de redacteurs benadrukt misschien daarom vooral de grote verscheidenheid in teksttype: brieven, formulieren, brochures, beleidsnota's en krantenartikelen. De invalshoek varieert evenzeer, van tekstverbetering tot effectonderzoek en van training van schrijvers tot analyse van het leesproces. De bundel roept mede daardoor sterk de vraag op of 'overheidsteksten' (*public documents*) wel een tekstgenre vormen dat voldoende homogeen is om op zinvolle wijze een onderzoeksgebied te karakteriseren. Het lijkt eerder uiteen te vallen in gebieden als voorlichting en gedragsbeïnvloeding, instructieve teksten, informatieverstrekking via formulieren, doelgroepgerichte correspondentie en interactieve beleidsvorming. Het onderscheidende kenmerk is dan niet zozeer de overheidscontext maar veeleer het doel van de tekst. Met andere woorden, onderzoek naar brieven van de Belastingdienst heeft waarschijnlijk meer overeenkomsten met onderzoek naar brieven van verzekeringsmaatschappijen, dan met onderzoek naar provinciale beleidsnota's of overheidsbrochures. Afhankelijk van het doel van de tekst behoort het onderzoek uit de bundel nu eens tot hetzelfde domein als handleidingen en gebruiksaanwijzingen,

dan weer tot het domein van voorlichting en reclame. Alleen bij beleidsteksten, althans bij het type dat in deze bundel voorkomt, is de overheidscontext met het bijbehorende strategische consensusgedrag dominant.

Dat betekent dat we de grote lijn in het beschreven onderzoek eerder moeten zoeken op *methodologisch* terrein. Drie aspecten springen er dan uit. Ten eerste de bruikbaarheid en beperkingen van hardopdenkonderzoek, bij het analyseren van schrijf- en leesprocessen en bij het testen van de bruikbaarheid van instructieve teksten. Die onderzoeksmethode vinden we terug in vijf bijdragen, overigens zonder verdere problematisering van de methode. Verder de voordelen en nadelen van tekstgericht versus lezersgericht onderzoek, bij pogingen de kwaliteit van een tekst vast te stellen en te verhogen, in drie bijdragen. Ten slotte de problemen met de relatie tussen communicatie-onderzoek en ontwerpbeslissingen, die in twee bijdragen aandacht krijgen. Vanuit deze invalshoek bekeken is de bundel heterogener dan vanuit de invalshoek 'overheidsdocument', maar biedt hij wel veel interessante informatie. Die moet de lezer dan wel opsporen in afzonderlijke bijdragen. Vervolgens moet hij zelf grote lijnen zien te trekken.

Samenvattend: de bundel is vooral een gelegenheidsbundel, een vlootstouw van Nederlands onderzoek. De artikelen zijn stuk voor stuk interessant, maar verkrijgen weinig meerwaarde door bundeling. De uiteenlopende soorten overheidsteksten zijn niet geanalyseerd vanuit een samenhangende visie op overheidscommunicatie. Op het gebied van onderzoeksmethodologie, het doen van ecologisch valide onderzoek naar zakelijke teksten, zitten er interessante beschouwingen in, maar het aanbrengen van samenhang daarin wordt aan de lezer overgelaten.

Rien Elling

Geest, Thea M. van der (2001). *Web site design is communication design*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. (165 pp.)

Tussen de inmiddels talrijke publicaties over webdesign onderscheidt *Web Site Design is Communication Design* zich door de gedegen basis van kwalitatief onderzoek waarop het betoog steunt. Van der Geest heeft zeker niet de gemakkelijkste weg en onderzoeksmethode (*case studies*) gekozen om tot haar bevindingen te komen: in elk van de acht organisaties, die verantwoordelijk waren voor tien verschillende websites (er waren drie websites van een software bedrijf) heeft zij met twee of meer personen interviews gehouden die gestuurd werden door lange lijsten van open vragen. In deze gesprekken werd de rode draad gevormd door onderwerpen als de geschiedenis van de site, de functies ervan en de doelgroepen, het ontwerpproces en de evaluatie van de sites (wat is bekend over de bezoekers, over hun 'surfgedrag' en over het effect van de site op de doelgroepen in vergelijking met de bedoelde effecten die de organisaties voor ogen hadden?). Daarnaast hebben in elke organisatie relevante personen kritisch gereflecteerd op hun eigen werk, hun eigen websites geanalyseerd en daarover aan de auteur gerapporteerd. Van der Geest heeft daarbij terecht een variëteit aan organisaties geselecteerd, omdat zij niet bijzonder geïnteresseerd was in kwantitatieve data of te toetsen hypothesen waarvoor een hoge mate van onderlinge vergelijkbaarheid noodzakelijk was geweest. De diepgang en het te verkrijgen inzicht waar zij naar streefde werden meer gediend door een beperkt aantal van acht organisaties onder de loep te nemen die onderling sterk varieerden in type (bedrijven met commerciële doelstellingen, not-for-profit

organisaties, en overheidsinstellingen) en in omvang. Het daaruit voortvloeiende scala van communicatieve functies van de website en de variëteit in ontwerp en presentatie vormden een goed startpunt voor het beoogde onderzoek. De enorme hoeveelheid kwalitatieve data heeft Van der Geest weten in te dikken tot een helder gestructureerd overzicht van de vier hiervoor genoemde hoofdthema's. Die komen terug in de hoofdstukken 3, 4 en 5. Daar gaan twee hoofdstukken aan vooraf, een inleiding op de nieuwe (communicatie-) mogelijkheden van het fenomeen internet (hoofdstuk 1), en een beschrijving van de websites en de opzet van het onderzoek (hoofdstuk 2).

In hoofdstuk 3 (*why using the web*), zien we welke motiveringen er zoal bestaan om een website te bouwen. Het ene extreem wordt gevormd door de elektronische boekwinkel waar de website een doel op zich is, een puur commercieel instrument om boeken te verkopen. De *Traffic flow* site is het andere uiterste omdat dit in eerste instantie niet meer was dan een bijproduct van de dagelijkse werkzaamheden waarmee de visuele communicatie met de media vergemakkelijkt werd en waarmee de ingenieurs die verkeersstromen in beeld brengen en controleren hun werk toegankelijker maakten voor een breder publiek. Tussen deze uitersten bevinden zich de overige websites, waarvan doelen en functies bijvoorbeeld zijn: grote hoeveelheden informatie beschikbaar stellen en up to date houden (universiteit, boekwinkel, software bedrijf), kostenbesparing in vergelijking met andere media ('het Jaar van de Lezer'), de informatie-systemen zelf vernieuwen (universiteit, software-bedrijf), de relatie met klanten verbeteren door betere service te geven (electronisch Gemeentehuis), voorzien in een discussie- en interactieruimte (baseball team) of in een 'digitale etalage' (Natuurbeheer).

Hoofdstuk 4 (*the design process of websites*) vormt de kern van de studie en is het omvangrijkst van de zes hoofdstukken. De al genoemde heldere structuur van het boek als geheel is ook zichtbaar binnen dit hoofdstuk, dat een afspiegeling en uitvergroting vormt van het boek als geheel. Het hele proces van het ontwerp van websites passeert in dit hoofdstuk de revue en de thema's van de studie als geheel (en de rode draad in de interviews met de verantwoordelijken in de organisaties) worden hier afzonderlijk en diepgaand besproken. De auteur gebruikt hierbij Siegel's vierfasenmodel om het ontwerp-proces te structureren. Dat loopt van het vaststellen van doelstellingen en het nemen van strategische beslissingen (fase 1), via de ontwikkeling van creatieve ideeën, schetsen en prototype van de te bouwen website (fase 2) tot het testen, produceren en integreren van tekst, beeld en geluid in kant en klare webpagina's (fase 3). De cyclus wordt afgesloten met fase (4) waarin de site gelanceerd wordt en het onderhoud ervan begint. Soms ontstaat in dit hoofdstuk het gevaar dat de lezer enigszins verdrinkt in de opeenvolging van paragrafen en subparagrafen, en een duidelijker nummering van de vele subparagrafen zou zeker geholpen hebben om de lezer af en toe bij de hand te nemen. Als bijvoorbeeld in de nummering en layout van de paragrafen en kopjes de vier fasen van Siegel terug waren gekomen zou de lezer het spoor niet zo gauw bijster raken. Nu moeten we het aan het einde van een bepaalde paragraaf doen met de verwijzing naar een checklist om ons te realiseren dat de bespreking van alle onderdelen van bijvoorbeeld fase 1 is afgesloten. Gelukkig doet de auteur dit consequent en vinden we in hoofdstuk 4 achtereenvolgens verwijzingen naar checklist 2 ('creatieve beslissingen en planning'), checklist 3 (beslissingen over de productie) en check-

list 4 (beslissingen over lancering van de website en het onderhouden ervan). Deze dwarsverbanden bevorderen de coherentie van het betoog. De scheiding tussen hoofdstuk 4 en hoofdstuk 5 (evaluatie van de website) kan op de lezer enigszins kunstmatig overkomen, want evaluatie is overduidelijk een noodzakelijke activiteit binnen fase 4. En de auteur maakt op overtuigende wijze duidelijk dat de vier fasen van het ontwerp-proces vele facetten behelzen, inclusief onderhoud, uitbreiding en *redesign* van de site op basis van het gedrag van bezoekers, het onderzoeken van de effecten van de site op bezoekers en op de organisatie zelf, de 'vindbaarheid' vanuit andere websites, etcetera. Deze laatste onderdelen van fase 4 zijn samen te vatten onder de noemer 'evaluatie'. En de nuttige bevindingen en commentaren over dit onderwerp rechtvaardigen wellicht een apart hoofdstuk. De vragen wat geëvalueerd moet worden (effectiviteit, waardering, bruikbaarheid, functionaliteit) en hoe dat gedaan kan worden (server-gegevens, 'cookies', bezoektellers, feedback aan ontwerpers, online vragenlijsten en focusgroepen) worden zeer bevredigend beantwoord.

De vier uitgebreide en gedegen checklists in hoofdstuk 6 vormen het sluitstuk van de *case studies*. Ze zijn niet alleen het resultaat van alle bevindingen die de onderzoekster boven water heeft gekregen in haar interviews en rapportages. Van der Geest merkt nadrukkelijk op dat de checklists eveneens voorzien zijn van aanwijzingen, conclusies en commentaar waartoe zij zelf komt, naar aanleiding van wat gerapporteerd wordt vanuit de organisaties. Ze beschrijft en analyseert niet alleen, maar schrijft ook vóór: 'Chapter 6 bridges the gap between description at the one hand and prescription at the other hand'. (p.10). Hiermee krijgen dit boek en het onderzoek waar het verslag van doet een

duidelijk toepassingsgericht karakter. De checklists zijn direct te gebruiken als aanbevelingen en leidraad voor het bouwen, implementeren en onderhouden van een diversiteit aan websites.

Maar de lezer die zich naar aanleiding van de titel van het boek vol verwachting verheugt op een studie naar de communicatieve aspecten van webdesign komt enigszins bedrogen uit. Hoe lezen bezoekers de vele verschillende soorten websites? Wat zijn hun voorkeuren voor voor de presentatie van inhoud en vorm van teksten? Wat leren die inzichten ons over wat 'schrijven voor het web' effectief of overtuigend maakt? In welke opzichten verschilt de redactie van web-teksten van die van papieren teksten? Moeten de hiërarchie en structuur van een webtekst verschillen van een papieren tekst? Welk type webtekst vraagt om opsommingen, informatie in tabelvormen, met meer of juist minder illustraties? Dit type vragen wordt weliswaar summier aangestipt in 'the same old communication questions again ... and a number of new questions' (paragrafen 1.6 en 1.7). Maar aan de beantwoording ervan wordt weinig of geen aandacht besteed. Natuurlijk vergt dat een heel ander type onderzoek, en valt dat buiten het bereik van dit boek. Want ook bij de beantwoording van dit soort vragen zal onderscheid gemaakt moeten worden tussen doelgroepen, en staan de verschillende doelen en functies van de website een eenduidige simpele beantwoording in de weg. En dat heeft Van der Geest juist zo mooi aangetoond voor wat betreft het beleid rondom het proces van ontwerpen, implementeren en onderhouden van websites, via een gedegen onderzoek waarvan op boeiende wijze verslag wordt gedaan.

Rob le Pair

Signaleringen

Sneller, A. Agnes & Verbiest, Agnes (2002). *Bij wijze van schrijven. Over gender en trefzeker taalgebruik.* Den Haag: Sdu. ISBN 9012094755. Prijs: € 20,- (134 pp.)

Ai, ik durf deze signalering bijna niet te schrijven. Want als ik één ding heb geleerd van *Bij wijze van schrijven* is het wel hoe makkelijk er genderlading in een tekst kruipt. Dat betekent dat het boek slaagt in zijn opzet: het doel van *Bij wijze van schrijven* is nagaan in hoeverre onze taal toereikend is om uit te drukken wat we werkelijk willen, zonder bijvoorbeeld ongewenste connotaties en stereotyperingen mee over te dragen. Dat daar allerlei voetangels en klemmen aan zitten is me nog duidelijker geworden dan het al was. In een ander opzicht is het boek echter minder geslaagd. Volgens de tekst op de achterkant is het namelijk ook een belangrijk 'hulpmiddel voor journalisten, redacteuren, ambtenaren en al die anderen die zorgvuldig met taal willen omgaan'. Die praktische belofte maakt het boek niet waar.

Het boek bevat zes hoofdstukken. Die worden van algemeen en theoretisch steeds specifiek en praktischer. Het eerste hoofdstuk gaat, bij wijze van inleiding, over de dynamiek en samenhang van de taal, het denken en het handelen van individuen in een veranderende maatschappij. Het tweede hoofdstuk betoogt dat het belangrijk is voor schrijvers om zich

bewust te worden van de genderlading die hun formuleringen kunnen krijgen. Daardoor vergroot namelijk hun 'stuurkracht' om uit de vanzelfsprekendheden en implicitheden van hun eigen beeld van de werkelijkheid ('contextmodel') te blijven. Het derde en vierde hoofdstuk zoomen nader in op de valkuilen voor de schrijver, eerst per tekstsoort (krant, boek, tijdschrift) en daarna per formuleringseenheid (van alinea via zin naar woordkeus). Hoofdstuk 5 bevat de praktische adviezen om genderlading te vermijden.

Sterk aan het boek vind ik de grondigheid. Door de – voor een populair boek – stevige inbedding in de taalbeschuwing in het eerste hoofdstuk verzandt het boek niet in gezeur of gedram. De positionering wordt namelijk glashelder: onze maatschappij verandert, en daardoor is het twijfelachtig of het bevorderen van kinderopvang nog *vrouwvriendelijk* genoemd kan worden. Moet dat niet *oudervriendelijk* zijn? De taal en/of het denken incorporeert dat soort sociale veranderingen niet (of niet snel), en weerspiegelt de normen van de macht. Als je daar niet aan mee wilt doen, moet je iets doen, en het is de vraag wát. Daarover nadenken is geen gezeur.

Ook in de volgende hoofdstukken valt de grondigheid op. Veel voorbeelden, aansprekend geanalyseerd, leerzaam. Vergelijk bijvoorbeeld de krantenkoppen (p. 41) 'Moeder ging op stap met 22.998 strijkers in de auto' en 'Kind uit snikhete auto gered', waarbij de vader het kind in die

Signaleringen

auto had laten zitten en niet betrokken was bij de redding. Het verschil in formulering produceert een genderlading: moeders zijn verantwoordelijk voor wat ze hun kinderen aandoen; vaders ‘overkomt’ het. En dat is één van de vele voorbeelden, overtuigend door de hoeveelheid en de gedegenheid van de analyse.

De grondigheid is echter ook het nadeel van het boek. Zo is het eerste hoofdstuk al 14 pagina’s op gang over complexe materie als taal, denken en macht voordat dat hoofdstuk óók inleiding blijkt te zijn op het hele boek en er – eindelijk – aan de orde komt wat de lezer ervan mag verwachten. Vervolgens komen er nog drie weliswaar praktische (veel voorbeelden) maar toch ook pittige, analytische hoofdstukken waarin vooral staat hoe het niet moet. Een enkele keer zijn de analyses zelfs strijdig met wat ik elders heb geleerd over goed schrijven. Zo lees ik op p. 59 dat topic-zinnen vooral genderlading produceren als zij algemeen, breed en abstract geformuleerd zijn; ze doen dat minder als ze concreter zijn. Maar een goede topic-zin is nou eenmaal overkoepelend en dus algemeen geformuleerd. De concrete herschrijving in het boek kan volgens mij derhalve niet als topic-zin functioneren.

En zo wordt het dus in de loop van het boek, met de opeenstapeling van analyses en voorbeelden en een flinke dot theorie, almaar problematischer. Reikhalzend zag ik uit naar het laatste hoofdstuk met de ‘vuistregels’ om het beter te doen. Dat valt echter tegen. De vormgeving van dat hoofdstuk is warrig, waardoor het lastig is om snel overzicht te krijgen. De haastige lezer komt sowieso bedrogen uit, want de adviezen zijn amper begrijpelijk zonder de uitleg in de voorafgaande hoofdstukken. Te veel vuistregels bevatten bovendien het woord *niet* of *vermijd* – waardoor ik nog niet weet hoe het wél moet – óf *controleer*

of *ga na* – ja, ik wil er wel een blik op werpen, maar hoe dan verder? Wél praktisch is een serie herschrijvingen op p. 97 (nota bene buiten het vuistregel-hoofdstuk!), als alternatieven voor verwijzen met *hij* in ‘Iedereen wil begrijpen wat hij leest’. Daar had ik graag meer van gezien, want daarmee ben ik geholpen.

Het effect van veel analyse en laten zien hoe het verkeerd kan gaan en weinig daartegenover stellen is schrijfangst. En of die journalisten, redacteurs en ambtenaren van de achterflap daarmee gebaat zijn, is natuurlijk de vraag....

Louise Cornelis

Nortier, Jacomine (2001). *Murks en straattaal. Vriendschap en taalgebruik onder jongeren.* Amsterdam: Prometheus. ISBN 9053339442. Prijs: EUR (118 pp.)

Karima, Karima, nee nee nee, ik word eh dus uitgethuwelijkt he, met eh Madmoesj Ej Hel-lehleh, ies mai halfbrrroertje. Mijn vader heeft gezegd die rijke jongen jij gaat daarmee trouwen he ik zeg ja ish goed he ish knappe jongen jij weet does ehm ik zeg tegen hem is goed is goed is goed weet je.

Bovenstaand fragment geeft weer wat Murks is: Nederlands, waarbij de uitspraak en de woordkeuze van allochtone jongeren (vooral Marokkanen) die Nederlands spreken, worden geïmiteerd. Murks-sprekers doen alsof zij het Nederlands niet goed beheersen. Een -s- wordt uitgesproken als -sj-, een -s- is evenals een -g- harder en scherper dan in Standaard Nederlands, de -r- is vaak rollend en een -z- is stemhebbend en scherp. Het Murks staat bol van de stereotypen, niet alleen wat betreft uitspraak, maar ook wat betreft inhoud, zoals wel duidelijk is na het lezen

van bovenstaand fragment. Nu is dit fragment echter afkomstig van een meisje en blijkt er nogal wat verschil te bestaan tussen het Murks van meisjes en dat van jongens. Meisjes gebruiken het minder vaak, maar zijn wel extremer als ze het gebruiken. Ze doen zich voor als Turkse of Marokkaanse meisjes (deze scheren ze over een kam), terwijl dergelijke rollen niet door de jongens lijken te worden vervuld. Meisjes gebruiken Murks veel meer om lollig te doen, ze lachen erom. Jongens vinden het vooral stoer. Daarnaast zijn er natuurlijk ook algemene kenmerken: Murks wordt gesproken binnen de vriendschengroep, die bestaat uit Nederlandse jongeren. Er is nauwelijks sprake van inter-ethnisch contact. Daardoor nemen de sprekers ook maar weinig woorden over uit de talen die ze imiteren, maar slechts uitspraak. Murks moet het vooral hebben van intonatie, uitspraak en grammatica. Er worden expres fouten gemaakt in het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden (*zo'n hele mooie mes*) en in de keuze van aanwijzende voornaamwoorden of lidwoorden (*die ding, de zwembad*) en hulpwerkwoorden worden verwisseld (*ik was verslapen*).

Straattaal wordt ook gebruikt door jongeren, maar is iets heel anders dan Murks. Straattaal wordt namelijk vooral gebruikt door jongeren die er wel inter-ethnische contacten op na houden. Hierdoor komen zij in aanraking met andere talen dan het Nederlands, minderheidstalen, waarvan zij elementen over nemen. Het gaat hierbij niet zozeer om het imiteren van uitspraak, maar eerder om het woordgebruik. In tegenstelling tot het Murks wordt het spreken van straattaal niet opgevat als beledigend. Imitatie-Marok-

kaans zal door Marokkanen niet positief beoordeeld worden, terwijl bijvoorbeeld het gebruik van Surinaams door niet-Surinaamse jongeren in straattaal geen problemen oplevert. Maar toch zijn er enkele overeenkomsten tussen Murks en straattaal. Beide vormen van jongerentaal worden gebruikt in de informele sfeer, dus als de sprekers onder elkaar zijn. Ook voor straattaal geldt dat jongens het doorgaans meer gebruiken dan meisjes. En in beide gevallen is het opmerkelijk dat jongeren de taal van minderheden overnemen. Voor jongens lijkt het bijkomstige imago van groot belang te zijn, voor meisjes het feit dat het leuk is om zo te praten. De minderheidstalen worden dus op een bepaalde manier positief gewaardeerd. Nortier concludeert aansluitend dat ongerustheid met betrekking tot deze taaluitingen niet nodig is. Ze bestaan *naast* het Standaard Nederlands en dienen niet *ter vervanging* daarvan. Voor degenen die nog steeds bang zijn voor taalverloeding of achteruitgang: het Nederlands zal echt niet zo maar verdwijnen. Daarvoor dient het te vaak als voeren instructietaal (bijvoorbeeld bij de overheid en in het onderwijs). Bovendien, jongeren ontwikkelen altijd een eigen manier van spreken. En ook in andere landen komen soortgelijke, meertalige vormen van jongerentaal voor. Jongeren willen zich onderscheiden van anderen en het is dan ook absoluut niet de bedoeling dat hun taalgebruik algemeen verspreid raakt! Ze spelen met taal, zijn creatief bezig, niets om je druk over te maken. *Murks en straattaal* laat onder meer zien dat de multi-ethnische samenleving niet alleen maar problemen met zich mee brengt. Dat mag wel eens gezegd worden.

Uit de tijdschriften

Jolanda van den Braak

Levende Talen Tijdschrift, jrg. 3, nr. 2.

Dit nummer is gewijd aan het thema 'chatten' (een geschreven gesprek voeren via de computer). Het eerste artikel is van Nanda Poulisse, die ingaat op het 'chatten' als onderwijsvorm bij het leren van een moderne vreemde taal. Ze ziet organisatorische problemen maar is desalniettemin optimistisch over de mogelijkheden. Anne Toorenaar gaat in op de rol van NT2-docenten en -cursisten die betrokken waren bij het project 'Chatten in de les'; ze geeft aan wat het leerrendement van het 'chatten' voor het NT2-onderwijs is. Gijsbert Erkens, Johan Theil, Gellof Kanselaar, Maaïke Prangma en Jos Jaspers doen verslag van onderzoek naar de aard en functie van de geheimtaal 'chattalk' bij het samen schrijven van een betoog. Er kon geen verband tussen het gebruik van 'chattalk' en de kwaliteit van het betoog worden vastgesteld. Henny van der Meijden rapporteert over onderzoek naar de combinatie van synchrone en asynchrone communicatievormen in de elektronische communicatie tussen Nederlandse en Italiaanse scholieren. De asynchrone vorm, die primair een zakelijke en taakgerichte functie heeft, bleek een zinvolle aanvulling te vormen op de voornamelijk sociale doelen dienende synchrone vorm. Hans Visser bespreekt de organisatorische aspecten van het gebruik van e-mail in het onderwijs in de vreemde talen. Ton Koenraad en Lien Goedemé doen verslag van een literatuur-

studie naar het gebruik van MOO-technologie ('een internettoepassing waarbij meerdere gebruikers op hetzelfde moment kunnen communiceren ... in een virtuele wereld die naar believen met personen, kamers of andere ruimtes kan worden uitgebreid') als didactisch hulpmiddel en als leeromgeving. Ingrid van Alphen bespreekt *Dilemma's in menselijk interactie* van Erica Huls.

Moer, (2002) nrs. 3.

Mieke Smits uit in het eerste artikel in dit nummer haar tevredenheid met een 'minimethode' die zij naar aanleiding van haar teleurstellende ervaringen met een experimentele aanpak op de pabo heeft ontwikkeld. Henk van Faassen gaat na of het zinvol is met 'visuele poëzie' het taalonderwijs aantrekkelijker te maken voor kinderen. Hij concludeert dat het leuker maken van taallessen met behulp van voor kinderen onbegrijpelijke stijlvormen uit de visuele poëzie een inhoudsloze activiteit is. Joyce Vermeeren interviewt Donna Alvermann en Ronald Soetaert, beiden prominente deelnemers aan het congres over leesgedrag en leesbevordering dat op 23 en 24 mei in Utrecht werd gehouden.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 7, nr. 2.

Hanneke Kloots, Georges De Schutter, Steven Gillis en Marc Swerts openen dit nummer met een artikel over de sjwa-insertie in zogenoemde eindclusters. Het artikel is onderdeel van een project over de

variatie in de uitspraak van het Standaardnederlands dat gesproken wordt in Nederland en noordelijke delen van België. De auteurs gaan na welke factoren bepalend zijn voor de mogelijkheid van sjwa-inseratie in medeklinkerclusters aan het eind van de zin. Ze laten zien dat die mogelijkheid varieert per regio, leeftijd en geslacht van de spreker en tevens bepaald wordt door de wijze waarop de medeklinkerclusters zijn samengesteld. Steven Frisson en Dominiek Sandra doen in het kader van het voortgaande ‘computation-storage’-onderzoek verslag van experimenteel psycho-linguïstisch onderzoek naar de factoren die bepalend zijn voor het maken van fouten in het spellen van homofone werkwoordvormen (*bepaalt-bepaald*) door jonge en door ervaren spellers. Het morfo-syntactisch gestuurde compositionele proces dat gebaseerd is op kennis van de spelingsregels blijkt volgens de auteurs niet opgewassen tegen de verwarring die kan optreden doordat de homofone vormen elk een eigen representatie in het mentale lexicon hebben, die zich bij het spellen beide als mogelijkheid aandienen. Echt fout gaat het pas wanneer de niet-juiste vorm een hogere frequentie van voorkomen heeft (in de 42 miljoen woorden tellende) CELEX-database. Jeroen van Pottelberge geeft een chronologisch overzicht van het verschijnen en de ontwikkeling van de progressiefconstructie met werkwoorden van lichaamshouding, zoals ‘Hij staat te kijken’. De auteur beschrijft de wijze waarop het moderne paradigma van deze vormen vanaf de 17^e eeuw zijn huidige structurele eigenschappen verkreeg en hoe de vormen waar ze van afstamden gaandeweg minder frequent werden en degrammaticaliseerden. In de rubriek *DigiTaal* behandelen Nelleke Oostdijk en Hans van Halteren de grammaticale annotatie van tekstcorpora. Sies de Haan bespreekt De VU-dissertatie *Aspect and*

temporal ordering van Ronny Boogaart, Ariane van Santen bespreekt *Etymologie in het digitale tijdperk* van Noline van der Sijs.

Onze Taal, jrg. 71, nrs. 6 en 7/8.

Marc van Oostendorp neemt in nummer 6 van deze jaargang stelling tegen het cliché dat het Nederlands almaar slordiger wordt uitgesproken. Hij moet daartoe de concessie doen dat hij het soms zelfs prettig vindt om Poldernederlands te horen spreken – zolang het maar niet dat van Sharon Dijksema is. Kees van der Zwan onderzoekt de geschiedenis van de *Schwalbe*, de uit Duitsland afkomstige zwaluwduik die in het voetbal wordt uitgevoerd om een scheidsrechter om de tuin te leiden. Peter Burger zet zijn inventarisatie van fopopdrachten voort, onder meer met het verzoek even een aanzaag te halen. Noline van der Sijs bespreekt etymologische uitbreidingen van de woordenschat die uit klanknabootsing voortkomen (‘babbelen’, ‘kwekken’). Joop van der Horst legt uit hoe het kan dat een nieuw woord opeens een nieuwe toepassing in de taal vindt en hoe fundamenteel dit ogenschijnlijk onbeduidende proces eigenlijk voor de grammatica is. Jan Erik Grezel interviewt prof.dr. M.C. van den Toorn, die enkele misverstanden over het leren en gebruiken van taal rechtzet. Ook is er een kijkje achter de schermen van de Taaladviesdienst en een toelichting op de Taaladviesdienst *on line* door Peter Smulders. Marc van Oostendorp bespreekt het proefschrift *Twenthe tussen west, zuid en oost (1336-1500)* van G.A. Seyger.

In het dubbelnummer 7/8 staat het thema ‘taal op vakantie’ centraal. Jan Erik Grezel bespreekt het verschijnsel van de taalleervakantie: wat voor cursussen zijn er zoal, waar worden ze gegeven en wat kosten ze? Ook beschrijft hij welke attracties en uitstapjes er opgenomen zijn in het pakket van de zomercursus Nederlandse

taal en cultuur en legt hij uit welke nieuwe woorden er allemaal geleerd moeten worden om adequaat te kunnen kamperen – wie niet weet wat een ‘nokstok’ is, komt niet ver. Riemer Reinsma maakt een rondreis langs gevelstenen in Nederland en is vooral geïnteresseerd in de opschriften. Corrie de Haan en Jaap de Jong bereiden de reiziger linguïstisch voor op een reisje naar de Middeleeuwen. Armand Snijders vraagt zich af hoe Nederlands het Suri-naams-Nederlands nog is. Zijn conclusie is dat, ook al is er in Suriname sprake van een talenbrij, het Nederlands nog steeds de bindende factor is. Ewoud Sanders heeft veertig manieren geïnventariseerd waarop mensen die wel van een grapje houden duidelijk maken dat ze *niet* met vakantie gaan (‘Ik ga naar balkonië’). Dick Springorum verdiept zich in een lastig onderwerp: hoe verwijst je naar een derde in het gesprek als je tegen de tweede iets over die derde wilt zeggen? Met ‘hij’? Met ‘Harry’? Met ‘Deze meneer hier’? Enzovoort. Nicoline van der Sijs bespreekt etymologische uitbreidingen van de woordenschat die uit verkortingen voortkomen (‘pas(poort)’, ‘(schaak)mat’). Ton den Boon heeft tussen de nieuwe woorden onder meer de ‘knuffelkoe’ gevonden. Marc van Oostendorp bespreekt het proefschrift *Met ongeletterde ogen* van Jeanne Kurvers.

Tekst[blad], jrg. 8, nr. 2.

Wilfried Dabekaussen van Tappan Communicatie lost in het eerste artikel van dit nummer tien tekstproblemen op die zich volgens hem vaak voordoen in de arbeid van professionele schrijvers. Herma Herkelens interviewt de tekstschrijver Sjaak Adriaanse van het bureau Tekst & Uitleg. Margreet Onrust adviseert directeuren niet te veel vooronderstellingen bij elkaar in een missive te stoppen. Felix van de Laar spreekt met Frénk van der Linden, Derk Eimers en Betty Mellaerts over hun vak,

het interviewen. Michelle van Waveren bespreekt de verschillen tussen politieke interviews die voor een krant of weekblad worden geschreven met politieke interviews die gemaakt worden om op de radio of de televisie te worden uitgezonden. Schrijvende interviewers lijken bescheiden maar drukken volgens haar uiteindelijk wel een grotere stempel op het interview dan radio- en televisie-interviewers. Om inzicht te krijgen in het proces van het schrijven ondervragen Edwin Lucas en Marcel Uljee tekstschrijver Bart-Jan Lagerwaard over alles wat hij doet terwijl hij een brief schrijft. Laurine ter Keurst en Felix van de Laar doen verslag van onderzoek naar de mening van opdrachtgevers over tekstschrijvers. Ze bleken redelijk tevreden. Govert Derix houdt een filosofische verhandeling over de eenheid van het gesproken en het geschreven woord. Jos Brugman en Maaïke Groenewege geven een overzicht van de verschillende soorten instructies op de *checklist* van de vliegtuigpilot. Michaël Steehouder verheugt zich in de herrijzenis van de Studiekring voor Technische Informatie en Communicatie. Els van der Pool en Eric de Vries bespreken de nieuwste ontwikkelingen in de adviesrapportage. Paul Bloemen beschrijft de technologische ontwikkelingen die het mogelijk maken om op afstand in groepen te werken. Marcel Uljee bespreekt *Web site design is communication design* van Thea van der Geest.

Tijdschrift voor Communicatiewetenschap, jrg. 30, nrs. 1 en 2.

Met ingang van de dertigste jaargang zal dit vernieuwde tijdschrift in deze rubriek een vaste plaats hebben. In nummer 1 van deze jaargang doen Patti M. Valkenburg en Chantal van Wijnbergen verslag van onderzoek naar de mate waarin kinderen van vijf tot negen jaar zich herinneren welk product en welk merk bij een

bepaald logo horen. De herinnering bleek toe te nemen naarmate de leeftijd hoger werd. Peter Nikken geeft een overzicht van het aanbod van publieke en commerciële televisieprogramma's voor kinderen tussen 1989 en 1999. Hoewel de algemene kijkdichtheid daalde, bereikte het publieke aanbod gemiddeld meer kinderen dan het commerciële. In een bewerking van zijn oratie bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Toegepaste Communicatiewetenschap aan de Universiteit Twente onderscheidt Jan A.G.M. van Dijk tien soorten relaties die een rol spelen in het 'netwerken': de gearticuleerde betrekking, de inhoudelijke, de directe, de multimediale, de zelfreferentiële, de interactieve, de georganiseerde, de gecodeerde, de exclusieve en de onzekere. Fred Wester, Alexander Pleijter en Ellen Hijmans zijn nagegaan in hoeverre in verslagen van wetenschappelijk onderzoek in de krant de nuancerings en clausuleringen uit de rapportage van (de resultaten van) het oorspronkelijke onderzoek zijn terug te vinden. Dit bleek slechts in beperkte mate het geval te zijn.

In nummer 2, een themanummer over etnische groepen en de media, rapporteren Els Dragt, Ard Heuvelman, Erik Lohmann en Menno de Jong over onderzoek naar de mate waarin allochtone bevolkingsgroepen van de verschillende media gebruik maken – productief dan wel receptief. Televisie bleek bij iedereen het populairst. Ook de krant was populair, zij niet onder Marokkanen. Voor de radio bestond bij geen enkele groep groot enthousiasme.

Susan Bink zet de toekomstvisie uiteen van de makers en lezers van twee vooraanstaande multiculturele weekbladen, de *Weekkrant Suriname* en de *Landelijke Allochtonenkrant*. Cindy van Summeren en Leen d'Haenens hebben onderzocht in hoeverre allochtone jongeren toegang hebben tot de nieuwe media (e-mail, gsm en met name pc en Internet) in vergelijking met autochtone jongeren. Er bleek sprake van een achterstand bij de allochtonen. Ilse Devroe en Frieda Saey's rapporteren over onderzoek naar de berichtgeving over allochtonen in Vlaamse kranten in 2001, zowel in routineberichten als in berichten in tijden van 'crisis'. De routineberichtgeving bleek in het algemeen zorgvuldig. Voor een oordeel over de 'crisis'-berichtgeving achten de auteurs een breder opgezet onderzoek nodig. Marielle de Lange en Leen d'Haenens zijn nagegaan hoe in een aantal Nederlandse regionale kranten op punten van conflictsituaties, 'human interest', economische gevolgen, moraliteit en verantwoordelijkheid wordt gerapporteerd over lokaal aanwezige asielzoekerscentra. Een bepaalde bevolkingsattitude ten aanzien van een lokaal asielzoekerscentrum bleek op de meeste punten niet samen te gaan met een bepaald soort berichtgeving. Mark Deuze doet verslag van onderzoek naar de discussie over de positie van mensen uit een etnische minderheid in de journalistiek. De discussie bleek het niveau van de primaire representatie ('de werkvloer') niet te boven te gaan.

Nieuws uit het vakgebied

Peter Houtlosser

Benoemingen

Per 1 augustus is Wilbert Spooren benoemd tot gewoon hoogleraar Taal & Communicatie in de Letterenfaculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam. Mike Huiskes is per 1 augustus benoemd als docent mondelinge taalbeheersing in dezelfde faculteit. Spooren en Huiskes zullen onderwijs en onderzoek verzorgen op het terrein van de schriftelijke en mondelinge taalbeheersing in de per 1 september ingerichte leerstoelgroep Taal & Communicatie.

Promoties

Op 11 april 2002 heeft Geneviève Nanette Bienfait met succes haar dissertatie *Grammatica-onderwijs aan allochtone jongeren* verdedigd. Promotor was prof.dr.T. van der Geest. Een handelsuitgave van het proefschrift (nr. 38 van de Grodilreeks van het Center for Language and Cognition Groningen, ISBN 0928-0030) is voor EUR 20,- verkrijgbaar bij het secretariaat van de Faculteit der Letteren, tel. 050 3635858.

ANÉLA Juniorendag 2003

Op vrijdag 10 januari 2003 vindt aan de

Universiteit Nijmegen de 13e juniorendag van de ANÉLA (de Nederlandse Vereniging voor Toegepaste Taalwetenschap) plaats. Student-wetenschappers kunnen op deze dag een lezing of posterpresentatie geven over hun scriptie- of promotieonderzoek. De dag opent met een plenaire lezing van een senior-wetenschapper. Daarna volgen parallelle sessies van presentaties (lezingen en posterpresentaties) door studenten en aio's. De presentaties zijn bijeengebracht in drie stromingen: Discourse, Tweedetaalverwerving en Taalonderwijs. Een deel van de presentaties zal verzorgd worden door genomineerden voor de ANÉLA scriptieprijs die aan het eind van de dag voor de achtste keer zal worden uitgereikt.

Voor meer informatie: mevr. dr. J. Nortier (J.Nortier@let.uu.nl) of zie de website www.anela.nl/scriptieprijs.html. Wie geïnteresseerd is in het verzorgen van een lezing of posterpresentatie, kan zich via het op deze website te vinden inschrijfformulier aanmelden bij Maurits van den Noort, Katholieke Universiteit Nijmegen/Faculteit der Letteren - afd. Taalwetenschap, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen of via de e-mail:

Medewerkers aan dit nummer

M.v.d.Noort@let.kun.nl